FOREWORD.

Shortly after the annexation of the Panjab, Babu Śyâmâ Charana Basu went to, and settled in, Lahore; and after serving a couple of years as Headmaster of the American Mission School there, entered Government Service. When the Educational Department was established in the Panjab, he was selected to fill the important post of Head Clerk. It was in that capacity that he had to organise that department, and worked hard for the spread of Education in that province. He zealously promoted the cause of Female Education to which Sir Robert *Montgomery, on the eve of his retirement from the office of Lieutenant-Governor of the* Panjab, bore testimony as follows:—

"Baboo Śyâmâ Charan of the Educational Department has always zealously supported the cause of Female Education. In testimony of which I give him this. I trust he will rise still higher in his own department. This certificate has been unsolicited by him.

January 9th, 1865 (Sd.) R. Montgomery."

Sir Donald McLeod, who succeeded Sir Robert Montgomery, was a renowned Oriental Scholar. He wanted to orientalise Education in the Panjab and wrote a letter to that effect to the Director of Public Instruction. It was due to Babu Syâmâ Charan's influence, that the Panjab was saved that calamity. The Lieutenant-Governor's letter was, however, at his suggestion, forwarded to the *Anjuman-i-Panjab*, a literary Society that was, through his and Dr. Leitner's exertions, brought into existence. It was at a meeting of this Society, that he suggested the *formation of an institution which took the* shape of the Panjab University.

On his death, which occurred in August 1867, *at the early age of* forty, the *Indian Public Opinion*, which was, at that time, conducted by Sir Lepel Griffin and Dr. Leitner, paid a tribute to his memory as follows:—

"We deeply regret to hear of the death of Babu Śyâmâ Charan Bose, one of the most enlightened and respectable members of the excellent Bengali Colony, which we have in our midst at Lahore. The deceased gentleman took considerable interest in all [illegible] ...tive country and together with other Bengalis [illegible] which some time ago reflected credit on this [illegible]

Rai Bahadur Sris Chandra Basu, District and Sessions Judge, U. P., and Major B. D. Basu, I.M.S. (Retd.), have started the present Series of Sanskrit texts, and inscribed the same to the memory of their father. The publication has been entrusted to the Pâṇini Office.

Manager, Panini Office.

विज्ञापनम् ।

पुरा पंचनदेषु इंग्लंडाधीश्वरेण विजितेषु तत्र प्रतिष्ठिते च तदुदारशासने, प्रजानामुपचिकीर्षया प्रधाननगरे लवपुरे शिक्षाविस्ताराय राजकीयो शिक्षाविभाग आस्थापितः । महती च तस्य धुर्महाधुरंधरे गुणशालिने श्रीश्यामाचरणवसुमहोदये निचिक्षिपे गुणपक्षपातिभीराजपुरुषैः । तेन च महाभागेन शिक्षाविभागं सर्व्वथैव संवर्द्धयता पंचनदेषु विश्वविद्यालयस्थापनस्य प्रस्तावः समुत्थापितः तस्मिंश्च प्रदेशे देवभाषासमुन्नति-स्त्रीशिक्षाविस्तार-भारतीयधर्मप्रवृद्धि-तत्परः सफलप्रयासश्च, स्वयमपि वेदान्ततत्त्वनिष्णात-निर्मलहृदयः बहूनुपाकरोत् । मनस्विनश्च तस्य पितृचरणानुरागिणोस्तद्गौरवानुप्राणितयोः पुत्रयोः ज्यायान् वागीशोऽपि श्रीमान्-श्रीशचंद्रः बहुभाषाभिज्ञः शास्त्रपारंगतः स्वगुणग्रामार्जितरायबहादुरोपाधिः अधुना बदायूँ इत्यत्र देशिकन्यायासनमलंकरोति परमवैदान्तिकः । कनीयांश्च आई-एम्-एस-पदभूषितः संलब्धमेजरोपाधिकः समाप्तराजकार्यकालः सानुवादहिन्दूशास्त्रग्रन्थसम्पादको ज्ञानप्रांशुः श्रीमान् वामनदासः । स चाधुना महता प्रयत्नेनामुद्राङ्कितानि दुर्लभप्रायाणि हस्तलिखितानि गीर्वाणवाणीपुस्तकानि संगृहीत्य **श्रीश्यामाचरण-संस्कृत-ग्रंथावलि**-नाम्ना मुद्रापयितुं प्रकाशयितुं च समारब्धवान् ।

तस्याः श्रीश्यामाचरण संस्कृतग्रंथावले—

इयं द्वितीयो ग्रन्थः—

इति

व्यवस्थापकः

पाणिनिकार्यालयः ।

उपोद्घातः

अत्र मुद्रितस्य ग्रन्थस्य द्वे पुस्तके मया समुपलब्धे। एकम्प्राचीनं तालपत्रस्थं मैथिलश्रोत्रियकुलोत्पन्ननैयायिकश्रीमणीश्वरशर्म्मणो सकाशादन्यच्च मैथिलश्रोत्रियतार्किकश्रीनीलाम्बरशर्म्मणो सङ्ग्रहात्। यद्यपि द्वयमप्येतच्छुद्धप्रायं तथापि यत्र कुत्रचित् लेखकप्रमादात् प्राचीनपुस्तकस्य च केषुचित् स्थलेषु कीटभक्षितत्वात् सम्यक्तया समीचीनं पाठं निर्धारयितुमशक्त एवाभवम्। एतया दुर्घटनया हतोत्साहोऽप्यहम् ग्रन्थस्योपादेयतया तत्प्रकाशने प्रवृत्तोऽभूवम्।

खंडनखंडखाद्यस्य टीकानिर्माणानन्तरमयं शङ्करमिश्रेण रचित इति यत्रकुत्रचिदुक्तयुद्भावनप्रकाराच्चतुर्थे चोल्लासे प्रश्नपराघातप्रणालीप्रदर्शनाच्चावगम्यते। उद्देश्यमप्यस्य ग्रन्थस्य खंडनोद्देश्यसदृशमेव।

शब्दार्थनिर्वचनखंडनया नयन्तः
सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान्।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्॥

इति खंडनकारस्योद्देश्यम्। तथा च

कथातः प्रश्नतः प्रश्नज्ञानात्प्रश्नपराहतेः।
प्रश्नानुत्तरतः क्वापि पराहङ्कारघातनम्॥

इति च वादिविनोदस्योद्देश्यम्। आद्येषु त्रिषूल्लासेषु नानादुरूहदार्शनिकविषयविवेचनपराः कथाप्रकारा दर्शिताः। प्रसङ्गेन च नानाविषयेष्वास्तिकनास्तिकदर्शनमतभेदा अपि सुगमतया अपूर्वरूपेण सूचिताः। चतुर्थोल्लासे प्रतिज्ञानुसारेणोद्भावितं प्रश्नं पराहत्यैव विजयलाभः प्रदर्शितः। एवं पंचमे चोल्लासे प्रश्नस्योत्तरमदत्त्वैव यथा प्रतिष्ठा लभ्येत तथा सूचितम्।

अस्य ग्रन्थस्य रचयिता प्रसिद्धपाण्डित्यः श्रीमान् शंकरमिश्रः। अद्याप्यस्य महात्मनः साक्षाद्वंशजा दरभङ्गास्थानीया वर्तन्ते। संवत्सरस्य च षोडशशतकस्यान्त्ये भागेऽयं मिथिलामहीमंडलं मंडयामासेति रसार्णवनामकग्रन्थाच्छङ्करमिश्ररचितादवसीयते। एतद्ग्रन्थेऽयं श्लोकः समुपलभ्यते—

सम्याश्चेत्प्रतियन्ति कामपि कथामावेदयामो वयं
वीरश्रीपुरुषोत्तमक्षितिपते तत्रावधानं कुरु ।
त्वत्प्रत्यर्थिमहीभुजां मृगदृशो वक्षोजकुम्भद्वया-
वष्टम्भादपि सन्तरीतुमधुना वाञ्छन्ति वारान्निधिम् ॥ इति

श्रीपुरुषोत्तमः गरुडनारायणापरनामकः मिथिलाराज्यं १५८५ संवत्सरादनन्तरं शशासेति महामहोपाध्यायश्रीपरमेश्वरशर्मणाम्मतम् । विहारप्रान्तान्तर्गतमिथिलादेशावयवदर्भङ्गानगराद्योजनद्वयं पूर्वतः स्थिते सरिसवाख्ये ग्रामेऽस्य वास आसीदिति सुप्रसिद्धमेव मैथिलानाम् । अनेनैव स्वामिना स्वनिवासाद्दक्षिणतः श्रीसिद्धेश्वरीदेव्यद्यापि तद्ग्रामदेवतात्वेन सम्पूज्यते । तेनैव खानित एको जलाशयोऽपि तन्निवासात्पूर्वभागे वरीवर्ति । एतस्य जलाशयस्य चतुर्दिक्स्थितोच्चभूमिः शङ्करमिश्रनिवासस्थानमिति नाम्नाऽधुनाऽपि प्रसिद्धा । अस्य जलाशयस्य पश्चिमे भागे तस्य निवासः प्राच्याञ्च बहुसंख्यकानां तदन्तेवासिनान्निवासो विद्यालयश्चासीत् । अस्मिन्नेव विद्यालयस्थाने एका संस्कृतपाठशालैका चाङ्गलपाठशालाऽधुना स्थापिता भूतपूर्वमिथिलेशमहाराजलक्ष्मीश्वरसिंहानां ज्येष्ठया धर्मपत्न्या ।

मिथिलायामुच्चब्राह्मणकुलेषु प्रसिद्धमेकं 'सिंहासमय' नाम्ना कुलम् । तस्यादिपुरुषो हलायुधमिश्रः । हलायुधमिश्रस्य वृद्धातिवृद्धप्रपौत्रः सुरेश्वरमिश्रः सोदरपुरनामकं ग्रामं समुपार्जितवान् । ततःपरं सोदरपुरनाम्नैवैतत्कुलं प्रसिद्धिमगात् । सुरेश्वरमिश्रस्य प्रपौत्रो भवनाथमिश्रो दूवेमिश्रनाम्नापि प्रसिद्धः । कदापि कमपि किमपि नायं ययाचे । अतः अयाची इत्यस्योपाधिः । अयं भवनाथमिश्रो मीमांसान्यायव्याकरणशास्त्रेषु प्रसिद्धपाण्डित्य आसीत् । यद्यपि दुर्दैववशादधुना एक एव ग्रन्थो व्याकरणविषयकः प्रयोगपल्लवनामकः समुपलभ्यते तथाऽप्यस्य नानादर्शनशास्त्रेषु वैदुष्यन्तस्य पुत्रस्य समुल्लेखादेव ज्ञायते । तथाहि—

याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सम्यग्व्युत्पादितोऽस्म्यहम् ।
कणादभवनाथाभ्यां ताभ्यां मम नमःसदा ॥ इति

भवनाथसूक्तिगुम्फनमिह खंडनखाद्यटीकायाम् ।
श्रीशंकरेण विदुषा विदुषामानन्दवर्धनं क्रियते ॥ इति

स्वभ्रातुर्जयनाथस्य व्याख्यामाख्यातवान् यतः ।
मत्पिता भवनाथोऽयं तामिहालिखमुज्ज्वलम् ॥ इति च

खंडनखंडखाद्यटीकादिषूपलभ्यन्ते । भवनाथमिश्रो यदा पुत्रपौत्रसमन्वितो वृद्धो बभूव तदा तस्य पुत्रः शङ्करमिश्रः पितृसमीहितजिज्ञासुरेतत्पद्यार्द्धं गृहभित्तौ लिलेख ।

अधीतमध्यापितमर्जितं यशो
न शोचनीयं किमपीह भूतले ॥ इति

एतदुत्तरार्द्धमेवं भवनाथमिश्रः पर्य्यपूरयत् ।

अतः परं श्रीभवनाथशर्म्मणो
मनो मनोहारिणि जाह्नवीतटे ॥

ततः परं कृतप्रस्थानो गंगातीरे कांश्चिद्दिवसानुषित्वा भवनाथमिश्रः परमेश्वर-सायुज्यमगमत् ।

श्रीशङ्करमिश्रसम्बन्धिन्यो बह्व्यः कथाः प्रथिता मैथिलेषु । अस्य जन्मक्षणे तद्ग्रामस्थचर्म्मकाराणां गृहेषु भेर्यः स्वयमेव शब्दायमानाः कस्यापि महात्मनः सम्भाव्यमानं जन्म सूचयाम्बभूवुः । तच्छ्रुत्वा चर्म्मकारो निजां पत्नीं नाडीच्छेदन-वेदनाया भवनाथमिश्रपत्न्याः साहाय्यकरणार्थं प्रेषयामास । गृहस्थानिकः पतनमात्रिक-ब्राह्मणवृत्तित्वाद् गृहं सर्वथा निर्धनमासीदतो बालकजननानन्तरं माता यं धनं दास्यति यदयं समुपार्जयिष्यति तत्तवैव भविष्यतीति चर्म्मकारपत्न्यै प्रतिशुश्राव । बाल्यावस्थायामेव बालकोऽकुण्ठितमतिरासीत् । एकस्मिन्दिने तद्देशीयो राजा तद्ग्रामपार्श्वेन क्वापि गच्छन् रात्रौ तस्मिन्नेव ग्रामे आवसथं चकार । बाल्यावस्थासुलभकौतूहलेन शङ्करमिश्रः पंचवर्षदेशीयो राजानं द्रष्टुं जगाम । दर्शनीयं बालकं दृष्ट्वा किमपि पद्यं पठेति राजा समादिदेश । स्वनिर्मितमन्यनिर्मितं वा पठामीति बालकः पप्रच्छ । किं त्वमपि पद्यं रचयितुं शक्नोषीति पृष्टो बालको ऽचरयत् —

बालोऽहं जगदानन्द न मे बाला सरस्वती ।
अपूर्णे पंचमे वर्षे वर्णयामि जगत्त्रयम् ॥ इति

एतच्छ्रुत्वा सम्मुग्धो राजा स्वकीयवर्णनीयं च पद्यं पठेति समादिदेश । वेदमंत्र-वर्जमन्यस्य कस्यापि पद्यस्यान्तरग्राह्यचर्व्वणमपश्यमानो बालकः पपाठ—

चलितश्चकितश्छन्नः प्रयाणे तव भूपते ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ इति

एतच्छ्रुत्वा प्रसन्नो राजा यावद्धिरण्यं त्वं स्वयं नेतुं शक्नोषि तावन्मम कोषाद् गृहाणेति जगाद । बालकः सुवर्णमादाय गृहं जगाम । सुवर्णभारा-क्रान्तं सुतमायान्तं दृष्ट्वा माता सहर्षोत्थाय बालकमङ्कमकरोत् । चर्म्मकारि तावत्तिष्ठ । सुवर्णराशिं गृहे मा नय । एतत्तव प्रथमपुत्रजन्मनि मम साहाय्यकरणार्थं प्रतिश्रुतमस्ति इति । अनन्तरं चर्म्मकारीमाहूय सर्वं सुवर्णं तस्यै ददौ । चर्म्मकारिण्यपि पुण्यशीला धनलोभेन तेन धनेन [illegible] ।

अयं जलाशयोऽद्यत्वेऽपि श्रीसिद्धेश्वरीमन्दिरादुत्तरतो वर्तमानदचर्मकारिण्यास्तडाग इति प्रसिद्धः। बालकेनानीतं धनं दृष्ट्वा ऽयाचनव्रतो भवनाथमिश्रः परकीयद्रव्यवन्त एते गृहा मम निवासोचिता नैवेति निश्चित्य ततः परमन्यत्र गत्वा तस्थौ।

श्रीमान् शङ्करमिश्रः स्वपितुरेव नानाशास्त्राण्यधीत्यानुपमपाण्डित्यमवाप। समस्तं च निजं समयं बहुसंख्यकविद्यार्थिनामध्यापनेनैव यापितवान्। एतच्छात्राणामेतावती संख्याऽऽसीद्यदेकस्यामेव रात्रौ समग्रं हरिवंशपुस्तकं तैर्लिखितम्। एतत्पुस्तकमद्यापि वर्तते यस्यान्ते एतद्वृत्तसूचकान्यक्षराणि लिखितानि सन्ति।

अनेन निर्मिता ग्रन्था यथा—

(१) वैशेषिकसूत्रोपस्कारः (मुद्रितः)
(२) कणादरहस्यं (वाराणस्यां मुद्र्यते)
(३) वादिविनोदः (अत्रैव मुद्रितः)
(४) खण्डनखण्डखाद्यटीका (मुद्रिता)
(५) कुसुमाञ्जलिटीका आमोदनाम्नी
(६) आत्मतत्त्वविवेकटीका
(७) भेदरत्नम्

खण्डनखण्डखाद्यखण्डनपरो ग्रन्थः
(अत्रत्यः प्रतिज्ञाश्लोको यथा—
भेदरत्नपरित्राणे तार्किका एव यामिकाः।
अतो वेदान्तिनः स्तेनान् निरस्यत्येष शङ्करः॥ इति)

(८) रसार्णवः—निजनिर्मितसुभाषितसंग्रहः।
(१०) अनुमानमयूखः।
(११) गौरीप्रहसनम् (मुद्रितम्)

(स्वपितुराज्ञया तेन निर्मितं बाल्यावस्थायां तेनैव शिक्षितमपद्यं नान्दीश्लोकं कृत्वा रचितम्)

महताऽऽयासेन संशोधितेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे पुस्तकयोर्विकलाङ्गतया बहुषु स्थलेषु स्खलितानि सन्त्येव तदर्थं विदुषां सहृदयानां क्षमां प्रार्थयते

प्रयागे।
वैशाखशुक्लाष्टम्याम्

विद्वज्जनानुचरो
गङ्गानाथः

श्रीः

अथ वादिविनोदः

महामहोपाध्यायसन्मिश्रश्रीशङ्करकृतः ।

जयति रतिविलासे सागसः शङ्करस्य
स्मरनिगडनिबन्धैः काञ्चनः शैलपुत्र्याः ।
गरलकवलकालीभूतभूतेशकण्ठ-
स्थलजलधरविद्युद्विभ्रमा बाहुवल्ली ॥१॥
उपकर्तुं विजिगीषूनपकर्तुमहङ्गतान् विदुषः ।
वादिविनोदः क्रियते शङ्करकृतिना विविच्य तन्त्राणि ॥२॥

(१) कथातः (२) प्रश्नतः (३) प्रश्नज्ञानात् (४) प्रश्नपराहृतेः ।
(५) प्रश्नानुत्तरतः क्वापि पराहङ्कारशातनम् * ॥३॥

कथातः पराहङ्कारशातनन्तावत् । तत्रादौ कथास्वरूपनिरूपणम् । तत्र नानाप्रवक्तृका साधनदूषणविषया वाक्यसन्दृब्धिर्न कथा, यत्र मिलितैर्बहुभिर्विचारः क्रियते तत्रातिव्याप्तेः, साधनदूषणानुवादे चातिव्याप्तेः, दूषणस्यापि साधनतया तदभिधानानर्थ-

---

१ 'प्रमरनिगडबन्धः' । २ 'कृ' । ३ 'भीचि' । 'न्दृब्धिः' ।

* एत एव पञ्च प्रकारा यथाक्रममत्र ग्रन्थे पञ्चसूल्लासेषु निरूपिताः ।

प्यप्रसंगाच्च, वादिसाधनानन्तरमेव प्रतिवादिनोऽप्रतिभया कथापर्यवसानेऽव्याप्तेः साधनवचनस्य दूषणवचनस्य चैकस्य नानाप्रवक्तृकत्वाभावादसम्भवाच्च ॥ नापि कथाशक्तिलिङ्गवद्वाक्यत्वम् कथात्वम्, कथयैव कथानिरूपणे आत्माश्रयात् ॥ न च जातिविशेष एव कथात्वम्, पूर्व (पूर्व) वर्णानुभवाहितसंस्कारसध्रीचीनचरमवर्णाभिव्यङ्ग्य वाक्यार्थाभिव्यङ्ग्य वा । जातेः प्रत्येकवर्णवृत्तित्वे प्रतिवर्णं कथाव्यवहारापत्तेः । एकवर्णवृत्तित्वे वर्णान्तरवहिर्भावेन कथाव्यवहारापत्तेः ॥ किन्तु वादिप्रतिवाद्यन्याभिधानावृत्तिस्थापनावादिसाधनाभिधानप्रतिवादिदूषणाभिधानवृत्तिवाक्यत्वाधिकरणनिष्पादनोद्देशप्रवृत्तवादिप्रतिवाद्यन्यतरसाधनदूषणाभिधानान्यतरत्वम् कथात्वम् ॥

कथा च वादजल्पवितण्डाभेदात् त्रिविधा । ननु तत्त्वबुभुत्सुरप्येकः स्थापनामेव[1] करोति अन्यस्तादृश एव दूषणमात्रप्रयुंक्ते तत्र वितण्डा तावत्कथान्तरम्, इति-सानातनिमतमुपादेयम् । न वा 'वादवितण्डाविजिगीषुतत्त्वमात्रनिर्णीतीषु कथा चतुर्थी,' इति-रत्नकोषकारमतमुपादेयम् । न वा 'अत्रैकैव कथा, वादादयो न प्रकारभेदाः सम्भवन्तीति' कस्यचिन्मतमुपादेयम् । तत्त्वबुभुत्सुना स्वपक्षस्यापि साधनीयत्वात् एकस्यैकदा बुभुत्साविजिगीषयोरभावात्, वादादीनां व्यापारफलभेदेन भेदस्य प्रामाणिकत्वात् । न च जयतत्त्वनिर्णयाभ्यां फलान्तरमपि कथायाः सम्भवति यदर्थं वादवितण्डा पृथक्[2] स्यात् । अनुत्पन्नतत्त्वनिर्णयस्योत्पादनम् उत्पन्नस्य पालनम् पालितस्याभ्यासः परव्युत्पादनञ्च इति कथात्रयपर्यवसन्नमेव फलम् । किञ्च कथायामधिकारिसमावेशादपि त्रित्वमेव । ते हि तत्त्वनिर्णयार्थिनो विजयार्थिनः सर्वजनीनानुभयसिद्धान्तानपलापिनः[3] श्रवणादिपटवोऽकलहकारकाः कथौपयिकव्यापारफला विसंवादनसमर्था अत्यन्तावहिता दूषणदृष्वानः वादकथाधिकारिणस्तु प्रकृतोक्तिका अविप्रलम्भका यथाकालस्फूर्तिका अनाक्षेपका युक्तिसिद्धमन्येतारः तत्त्वबुभुत्सवश्च । एतादृशाश्चैतादृशैरेव वक्तुमर्हन्ति, तथैव फलसिद्धेः । न हि युयुत्सुरिरंसू सम्भूयार्थं साधयतः । उक्ताधिकारिविपरीतास्त्वनधिकारिण एव ॥

तदेवं कथात्रयनियमे सिद्धे तत्त्वबुभुत्सुकथा वादः । स ह्येवम्प्रवर्तते । प्रतिपन्नतत्त्वेन गुरुणा सह तत्त्वबुभुत्सोः शिष्यस्य बुभुत्सावतोः शिष्ययोरेव वानुविधेयबुभुत्सामनुरुध्य वा, 'शब्दोऽनित्य' इत्येकेनाभिहिते[4], 'शब्दो नित्य' इत्यपरो ब्रूयात् । इयमेव विप्रतिपत्तिरित्यभिधीयते । यद्वा 'शब्दो नित्यो ऽनित्यो वा, शब्दो नित्यो न वा, शब्दत्वमनित्यवृत्ति न वा, अनित्यत्वं शब्दवृत्ति न वा, अनित्यत्वं शब्दत्वसमानाधिकरणम्

१ स्थापनीयत्वात् । २ पृथक्कथा । ३ सिद्धान्तपलापिनः । ४ एकेन वादिना ।

वा, शब्दत्वमनित्यत्वसमानाधिकरणञ्च वा' इति यस्यां कस्यांचिद्विप्रतिपत्तौ मध्यस्थकृतायां शब्दानित्यत्वसिद्धिपर्यवसायिनं कञ्चित् प्रयोगं कुर्यात्। न त्वर्थान्तरत्वशंकया विप्रतिपत्तिसामानाधिकरण्येनैव प्रयोगः। पक्षधर्मतावललभ्येऽर्थे ऽर्थान्तराभावात्। न ह्युक्तप्रकारिकासु विप्रतिपत्तिषु शब्दानित्यत्वञ्च पर्यवसन्नम्, येन 'शब्दोऽनित्य' इति प्रतिज्ञाफलञ्च निर्वहेत, उद्देश्यसिद्धिविरोधिसंशयस्यैवानुमानाङ्गत्वात्, पक्षविशेष्यकस्यातन्त्रत्वात्। तथा च 'शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्, यद्यत्कृतकन्तदनित्यम्, यथा घटः, अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववांश्चायम्, तस्मादनित्यः' इति प्रयुज्य संक्षेपतो विस्तरतो वा कण्टकानुद्धरेत्। संक्षेपतो यथा—नायं हेतुराभासो, नायं दुष्टो, नात्र हेतौ हेत्वाभासावकाशो, नात्रासाधकत्वलिङ्गम् किञ्चिदपि, नात्र व्यभिचारपञ्चकम्[1] तल्लक्षणरहितत्वात्,—इत्याद्यन्यतमः। विस्तरतो यथा—कृतकत्वञ्च व्यभिचारि साध्याभावासामानाधिकरण्यात्[2], अत एव न विरुद्धत्वम्, नाप्यसिद्धम् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्याम् प्रमितत्वात्, न सत्प्रतिपक्षितम् अनुपस्थितविरोधिसाधनत्वात्, व बाधितविषयम् प्रमित साध्याभाववदगामित्वात्। ततोऽपि विस्तरो यथा नायमसाधारणः सपक्षविपक्षोभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात्, न साधारणः विपक्षास्पर्शित्वात्, नानुपसंहारी पक्षादन्यत्र घटादौ साध्यवत्युपसंहृतत्वात्, न विरुद्धः साध्यानधिकरणानधिकरणत्वात्, नाश्रयासिद्धः सन्दिग्धसाध्यधर्मिणि गतत्वात्, न व्याप्यत्वासिद्धः निरूढव्याप्तिकत्वात्, न स्वरूपासिद्धः साध्यधर्मिणि प्रमितत्वात्, न प्रकरणसमः अनुपस्थिततुल्यबलविरोधित्वात्, न बाधितविषयः प्रमितसाध्याभाववदगामित्वात्[3]। एवं दृष्टान्तकण्टका अपि साध्यसाधनविकलत्वादयो यथास्फूर्ति निरसनीयाः। समयबन्धादेव कण्टकोद्धार इत्येके।

एवं कण्टकोद्धारानन्तरं विरते वादिनि प्रतिवादी दूषणीयांशमात्रमनूद्य दूषणमयुञ्ज्यात्[4]। अनुवादपूर्वको दूषणप्रयोगो यथा कृतकत्वादिकं हेतूकृतम्, तत्र 'कृतकत्वमसाधकम् असिद्धत्वात्' इति। न चात्र पञ्चावयवापेक्षा, व्याप्त्यादेरुभयसिद्धतया तदुपदर्शकावयवानर्थक्यात् पक्षधर्मतामात्रोपदर्शकस्यैव तावतैव सिद्धत्वात्। दूषणस्यासाधकतालिङ्गत्वमुपदर्शनीयम्। तच्च व्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यम्। न चैवम् "उभयसिद्धतया कृतकत्वानित्यत्वयोर्व्याप्त्युपदर्शनमपि न कर्तव्यम्" इति वाच्यम्, हेत्वाभासानामसाधकताव्याप्यत्वे विप्रतिपन्नम्प्रति पञ्चावयवप्रयोगः कर्तव्य एव, तुल्यन्यायात्। समयबन्धाधीनं पक्षधर्मतामात्रोपदर्शनं इत्यत्रापि पञ्चावयवप्रयोग एवेति केचित्। कथासम्प्रदायविरोधात्त पञ्चावयवप्रयोग इत्यन्ये। असाधकत्वञ्च स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वम्। तथा चासिद्धत्वादि ज्ञानदशावर्तीदं पक्षे साध्यप्रत्य-

---

[1] नात्रासाधारणत्वादि। [2] साध्याभावसमानाधिकरण्याभावात्। [3] वृत्तित्वात्। [4] प्रयुञ्जीत।

याजनकम् असिद्धत्वादिति प्रयोज्यम् । अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा असाधकत्वम् । तथा चेदमिदानीमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत् अनैकान्तिकत्वासम्मतवदिति प्रयोज्यम् । "अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपत्वमनैकान्तिकत्वादिकमेव, इति तेनैव तत्साधने साध्याविशेष[1]" इति चेत्, न, उपाधिविशेषावच्छेदकस्यानुमेयत्वात्। तोयत्वेन पिपासोपशमनसामर्थ्यं यथा पर्यवसन्नम् तोयत्वमेवानुमीयते, न पिपासोपशमनसामर्थ्यन्तोयत्वादन्यत् । केचित्तु,—'अनैकान्तिकबाधितविरुद्धेषु व्याप्यत्वरहितत्वं, व्याप्यत्वासिद्धे चानैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमेवासाधकत्वमनुमेयम्'—इत्याहुः । वस्तुतस्तु असाधकत्वोक्त्यैव तत्साधनीयम्; तच्चोभाभ्यामपि वादिभ्यामनतिप्रसक्तमवश्यमङ्गीकार्यमिति न विकल्पावकाशः। इदमनैकान्तिकज्ञानमेतत् साध्यवत्त्वैतत्पुरुषस्यैतत्पक्षकानुमितिप्रतिबन्धकम्, एतदनैकान्तिकज्ञानत्वादेतदन्यज्ञानवदित्यादिप्रकारेणासाधकत्वमनुपादेयम्[2] एतत्साध्यकैतत्पक्षकानुमितेरप्रसिद्धत्वात्; लिङ्गभ्रमेण कदाचित्तत्प्रसिद्धावपि एतत्कालीनैतत्पुरुषाधिकरणतया अप्रसिद्धेः ।

स्थापनादूषणानन्तरं प्रतिवादी "शब्दो नानित्यो नित्य एव, आकाशमात्रधर्मत्वात्, यो य आकाशमात्रधर्मः स नित्य एव, यथा तदेकत्वम्" इति—स्वपक्षे स्थापनां कुर्यात् । मीमांसकस्यान्वयव्यतिरेकयोर्द्वयोरपि दर्शनीयतया एवकारान्तर्भावेन प्रयोज्यम्—'यो य आकाशमात्रधर्मः स नित्यो यथा परममहत्त्वम्, यो न नित्यः स नाकाशमात्रधर्मः यथा घट" इति वा। तन्मते उदाहरणान्तावयवमेव प्रयुज्य प्रतिवादिनि विरते वादी स्वपक्षदोषमुद्धरेत्। तथा हि "शब्दे कृतकत्वं नासिद्धम्, यत इदानीमुत्पन्नो गकार इत्यनुभूयते, उत्पन्नत्वमेव च कृतकत्वम्"। यद्वा "मार्दङ्गिकेन कृतः शब्दः, पाणिकेन कृतः शब्दः, इति कृतकत्वानुभवात् । यच्च त्वया हेतुकृतम् आकाशमात्रधर्मत्वादिति तदसाधकम् सोपाधित्वात् ।

एवं स्वपक्षदोषोद्धारपरपक्षदोषोद्भावनानन्तरं विरते वादिनि पुनः प्रतिवादी चतुर्थकक्षायां स्वपक्षदोषमुद्धृत्य परपक्षदोषं द्रढयति। परपक्षदूषणं वा द्रढयित्वा स्वपक्षदोषमुद्धरेत्। द्वयोरपि निर्वाहनीयत्वेन प्रधानतया नात्र पौर्वापर्यनियमः । स्फुरणमेव प्रयोजकम् प्रथमोपक्रान्तपरपक्षदूषणस्थिरीकरणं प्रथमतो यद्यचितं तदा स्वपक्षानुरागेण तद्दोषासहिष्णुतया तदुद्धार एव प्रथमतः कथञ्चोचित इति विनिगमकस्यान्यस्याभावात् स्फुरणमेव नियामकमिति[3]। तथा चैवं चतुर्थी कक्षा प्रवर्तते। "आकाशमात्रधर्मत्वादित्यत्र यत्सोपाधिकत्व-

१ विशेषता । २ साधकता साधकत्वम् । ३ विनिगमकम् । ४ वृत्ति ।

मुक्तम्, तयोरन्यस्योपाधेर्योग्यानुपलब्ध्या निरस्तम्। अयोग्योपाधिनिरासप्रकारस्तु द्वयो-रपि पक्षयोः समानः। अन्यथा स्वव्याघातकतया त्वदुक्तासाधकत्वानुमानमपि न प्रवर्तेत। कृतकत्वञ्च मार्दङ्गिकेन कृतः शब्द इत्यादिप्रतीतिबलात् यत् समर्थितन्तदनुपपन्नम्, प्रतीतेरभिव्यक्तिविषयकत्वे नान्यथासिद्धत्वात्" इति।

अत्र पुनः स्थापनावादी पञ्चमीं कक्षामारभते—"आकाशमात्रवृत्तित्वे हेतौ अजन्यत्वस्योपाधेरुपलम्भात् न योग्यानुपलब्ध्या तद्व्युदासः। कृतकत्वं च नाभिव्यक्तत्वम्, प्रतीतेरुल्लिखितप्रकारान्यथाकरणस्य बाधकाधीनत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। बाध-कञ्च प्रकृते नास्त्येवेति"।

ततः प्रतिवादिनः षष्ठी कक्षा। "आकाशमात्रवृत्तित्वे मदुपन्यस्ते हेतौ नाजन्य-त्वमुपाधिः, पूर्वसाधनव्यतिरेकतया उपाधेराभासत्वात्। प्रकृते च स्वीयहेतौ 'मार्दङ्गिकेन कृतः शब्द' इति प्रतीतावुल्लिखितकृतकत्वप्रकारे बाधकाभाव इति यदुक्तम्, तत्र स एवायं गकार इति पूर्वापरगकाराभेदग्राहि प्रत्यभिज्ञैव बाधिकेति कृतकत्वं स्वरूपासिद्धमिति"

सप्तमी कक्षा स्थापनावादिनः। उपाधौ पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वमेव नाभासत्व-प्रयोजकं किन्नाम दूषकताबीजविरहः? तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्। तच्चेदिहानुपहतम् तदाऽऽकाशमात्रवृत्तित्वस्य त्वद्धेतोः सोपाधित्वं ध्रुवम्। मद्धेतौ कृतकत्वे यत् प्रत्यभिज्ञानम् बाधकमुक्तम् तत्सोऽयं घट इत्यादौ प्रत्यभिज्ञाने सत्यपि कृतकत्वं दृष्टमिति न बाधकम्' इति।

अष्टमी कक्षा प्रतिवादिनः। यथा पक्षेतरत्वस्यानुमानमात्रोच्छेदकतया नोपाधित्वम्, तथा सत्प्रतिपक्षोच्छेदकतया पूर्वसाधनव्यतिरेकः साध्याव्यापकत्वान्नोपाधिः। यच्च प्रत्य-भिज्ञाने सत्यपि कृतकत्वं दृष्टम्, अतः प्रत्यभिज्ञानं कृतकत्वे बाधकं न भवतीति यत्त्व-योक्तम् तत्र, घटादौ विनाशकारणसान्निध्यम् स्वोत्पत्त्यनन्तरक्षण एव नावश्यकमतः कृत-कोऽपि घटादिरविनाशदशायां प्रत्यभिज्ञायते। शब्दस्य तत्स्वोत्पत्त्यनन्तरक्षण एव विनाश-कारणसान्निध्यध्रौव्यम् त्वदभ्युपगतम्, तत्तिरस्कृत्यापि चेत् प्रतिभिज्ञानं तदा तद्बलात् स्थैर्ये सिद्धे 'तावत्कालं स्थिरञ्चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति' इति न्यायात् कृतकत्वम् बाधकग्र-स्तमित्युच्यते इति।

---

१ त्वदुक्तसा। २ कृतकत्वे च त्वदीयहेतौ। ३ सप्तमकक्षायाम्पुनः स्थापनावादी ब्रूयात्। ४ व्यतिरेकस्यापि नोपाधित्वम्। ५ सामग्रीध्रौव्यम्।

नवमकक्षायां स्थापनावादी ब्रूयात्। यत्तावदुक्तम् 'पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सकलप्रतिपक्षोच्छेदकतया नोपाधित्वम्' तदनुपपन्नम्। यत्र स्थापनानुमानं व्यभिचारि तत्र सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकः साध्याव्यापकत्वान्नोपाधिः। यथा 'शब्दोऽनित्यो गुणत्वात्' इति स्थापनायां सत्प्रतिपक्षे 'शब्दो नित्यो व्योमैकगुणत्वात्'—इत्यत्र गुणत्वस्य जलपरमाणुरूपादौ साध्याव्यापकत्वात् अनुपाधित्वम्, अनस्तत्रैव सत्प्रतिपक्षताश्रता। प्रकृते तु न तथेति स्यादेव पूर्वसाधनव्यतिरेकोपाधिरजन्यत्वम्। यच्चोक्तम्, 'विनाशसामग्रीसान्निध्येऽपि जायमानप्रत्यभिज्ञानं कृतकत्वबाधकमिति तन्न, न केवलप्रत्यभिज्ञानं कृतकत्वबाधकं किन्तु न्यायोपष्टम्भेन' इति—तत्राभिधीयतामयं न्यायः—'प्रत्यभिज्ञानमुपष्टभ्नि' इति।

पुनः प्रतिवादी दशमीं कक्षामवतारयेत्। 'व्यभिचारिणि स्थापनानुमाने सत्प्रति पक्षावसर' इति यदुक्तम् तदनुपपन्नम्, सत्प्रतिपक्षोपस्थितिदशायामेव पूर्वसाधनव्यतिरेकोपाधिस्फुरणादीनमबलत्वेनाप्रतिबन्धकत्वम्, तदनन्तरं व्यभिचारस्फुरणे व्यभिचारेणैव दूषिते स्थापना हेतौ किं सत्प्रतिपक्षेणेति कस्यामपि दशायां न सत्प्रतिपक्षावसरः। कृतकत्वबाधकप्रत्यभिज्ञानोपष्टम्भकन्यायमेव न्यायो यदुक्तम्—'शब्दो न विनाशी, विनाशकत्वाभिमतसन्निधाने सत्यपि अविनाशित्वात्, यद्यत् विनाशकत्वाभिमतसन्निधाने सत्यप्यविनाशि तदविनाशि, यथाहि द्वित्वमित्यादि'—तस्य विनाशकोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तत्त्वाभिमतस्तत्सन्निधानेऽपि प्रत्यभिज्ञाबलात् अग्रिमकाले द्वित्वादिविशिष्टप्रतीतिदर्शनात् तदविनाशः सिद्ध इति तम्प्रतिसाध्यस्यैव दोषत्वम्, तस्यां दशायां दोषान्तरस्यास्फुरणात्। नहि सत्तामात्रेण दोषाः, किन्तर्हि ज्ञायमानास्तथासति कदाचिदेव प्रकृते प्रत्यभिज्ञानं कृतकत्वबाधकम्, एतन्न्यायोपष्टम्भादिति।

अत्रैव स्थापनावादिन एकादशी कक्षा— न हि सत्प्रतिपक्षोत्थापनानन्तरमेव पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्योपाधित्वस्फुरणध्रौव्यम् येनोत्थितमात्र एव सत्प्रतिपक्षो हीनबलः स्यात्। पञ्चावयवस्य पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वस्फुरणम्[1]। तदानप्रतिबन्धकतया दोषत्वसिद्धेरपि न सत्प्रतिपक्षावसरः। यत्र न्यायोऽभिधीयते तत्र विनाशकत्वाभिमतसन्निधावपि अविनाशित्व' हेतुः स्वरूपा सिद्ध इति न न्यायो येन प्रत्यभिज्ञानमुपष्टम्भीयात् इति॥

अथ प्रतिवादिनो द्वादशी कक्षा—पूर्वसाधनव्यतिरेकप्रयुक्तमनुपाधित्वमजन्यत्वस्य माऽस्तु, किन्तर्हि, साधनव्याप‍कत्वादेव नासावुपाधिः आकाशा[2] स्तित्वस्य साधन-

---

१ हेतोः। २ स्वास्फुरण

स्याजन्यत्वं व्यापकमेव गृहीतम् तद्गतपरममहत्त्वादाविति । या च विनाशकत्वाभिमतसन्निधानेऽपि अविनाशित्वादितिहेतोः स्वरूपासिद्धिरुक्ता भवता, सा भवेद्यदि तत्काले शब्दस्य विनाशो भवेत्; न त्वेवम् । किन्तर्हि प्रत्यभिज्ञानेनाविनाशित्वस्यैव तत्कालावच्छेदेन ग्रहात् । प्रत्यभिज्ञा हि सर्वकालाविनाशित्वेऽकुण्ठा सती न्यायेपष्टम्भमपेक्षते । न तु तत्कालाविनाशित्वग्रहेऽपीति । अत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वे नोपाधिविधूननम् प्रतिवादिना न शङ्कितमिति तस्य न दोषः, केनचित्प्रकारेण उपाधिविधूननमात्रस्य तन्निर्वाहत्वात् इति ।

अत्र स्थापनावादिनस्त्रयोदशी कक्षा—प्रतिभिज्ञानबलात् तत्कालाविनाशित्वम् यतः स तपूर्वो गकारो नास्तीति प्रतीतिबलात् तत्कालविनाशित्वमिति विरोधिप्रत्ययकवलिता प्रत्यभिज्ञा कृतकत्वबाधिका न भवति, अन्यथासिद्धिशंकाकलङ्कितत्वादजन्यत्वस्योपाधेः पक्षे शब्दएव साधनाव्यापकत्वात् । न हि पक्षीकृतस्य शब्दस्याजन्यत्वं सिद्धम् येन साधनव्यापकता स्यात् इति ।

अत्र प्रतिवादिनश्चतुर्दशी कक्षा—प्रत्यभिज्ञानस्य प्रामाण्ये कृतकत्वहेतौ मदुद्भावित स्वरूपासिद्धिनिर्वाहात् । उत्पादविनाशप्रत्ययप्रामाण्ये त्वदुद्भाविताजन्यत्वोपाधेः साधनाव्याप्कतया स्थिरीकरणमतः प्रतीत्योरेव बलाबलमुचितम् । तत्र चैत्रेणाहम-नुवाकमध्यापितिलः स एवायं गकारः सैवेयं गाथेत्याद्यनेकप्रत्ययभ्रमत्वकल्पनमनुचित-मित्युत्पादविनाशप्रत्ययस्य दुर्बलत्वकल्पनमुचितमिति ।

अत्र स्थापनावादिनः पञ्चदशी कक्षा-उत्पादविनाशप्रत्ययविलक्षणप्रत्ययविशेषदर्शने सत्यपि जायमानं प्रत्यभिज्ञानं तज्जात्यभेदविषयतयाऽप्युपपद्यते । यथा तानेव शालीनुपभुक्तवानहम् तानेव तित्तिरीनिति उत्पादविनाशप्रत्ययस्त्वन्यथाऽनुपपद्यमानो बलीयान् इति ।

अत्र प्रतिवादिनः षोडशी कक्षा—प्रत्यभिज्ञाया जात्यभेदविषयतया समर्थने व्यक्त्यभेदे तस्याः कूटसाक्षितया न तद्बलात् स्थैर्यसिद्धिः, क्षणिकत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः; नात्मनोऽनादिनिधनत्वमिति साधु तवास्तिक्यम्, उत्पादविनाशप्रत्ययस्त्वभिव्यक्त्यन-भिव्यक्तिभ्यामन्यथासिद्ध इति ॥

अत्र स्थापनावादिनः सप्तदशी कक्षा—उत्पादविनाशप्रत्ययस्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्ति-भ्यामन्यथासिद्धौ घटपटाद्युत्पादविनाशप्रत्ययस्यापि सैव गतिः स्यादिति सत्कार्यवादाव-लम्बनम् । प्रत्यभिज्ञायास्तु व्यक्तिभेदग्राहिणि प्रत्यक्षे सति यत्रोत्पादस्तत्रैव जाति-विषयत्वम् न तु सर्वत्रेति विशेषः । तथा च स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षण एव घटो नष्ट इति प्रत्यक्षस्याभावात् । स एवायं घटइति व्यक्त्यभेदात् साऽपि निराबाधैव

१ तत्कालावसि । २ क ।

प्रत्यभिज्ञेति न क्षणिकतासिद्धिरिति। शब्दो नित्य एवेत्युपसंहारे प्रत्यभिज्ञामात्रमनूद्यम्, येन सभ्यानामनेककक्षाकुलितमतीनां झटिति पक्षनिर्णयो भवेदिति।

एवं स्फूर्तिमतोर्वादिनोर्न कक्षानियमः, इति वादकथा दिनद्वयेऽप्यनुवर्तते। यत्र द्वयपि वादिनौ सुधी कक्षायां तु यावता वादिवचनबाधो भवति तावदेव वक्तव्यम् न तु स्फूर्तिमताप्यधिकम्। अन्यथाऽनेकाभिधाने सखलनमसमाधेयं स्यादित्यवधेयम्॥

अथ कानि निग्रहस्थानानि वादे पतन्ति, कानि न पतन्ति, कानि पतितान्यप्युद्भाव्यानि, कान्युद्भाव्यान्यपि कथावसानिकानि—इति चिन्त्यते॥

अत्र प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासंन्यासो निरर्थकमविज्ञातार्थोऽर्थान्तरमपार्थकञ्चेति षट्कं न पतत्येव। स्वाशक्तिनिगूहनार्थमेवास्य प्रयोगः। वादे च स्वाशक्तिनिग्रहेन तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातप्रसंगः। यद्यपि प्रतिज्ञाहानिर्न पतति ज्ञानेबुद्धिपूर्वकत्वात्, तथाप्यनुक्तत्वभ्रमाद्धानिः संन्यासो वा वाचकत्वभ्रमान्निरर्थकत्वमुपयुक्तत्वभ्रमादर्थान्तरत्वम्, स्फुटार्थत्वभ्रमादविज्ञातार्थम्, पूर्वापरान्वयभ्रमादपार्थकत्वं क्वचिद्वादे सम्भवत्यपि, तथाऽपि स्वाशक्तिनिगूहनार्थं न सम्भवतीति। कथासम्प्रदायतात्पर्यम् किञ्चित् सम्भवदप्यनुद्भाव्यम्, यथा प्रतिज्ञान्तरं हेत्वन्तरमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणमिति सप्तकम्। यद्यपि साधनविशेषाधीनसाध्यविशेषसिद्ध्यै प्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरे अवश्योद्भाव्ये, तथाऽपि न यत्र विशेषसाधनमभिमतम् तत्परोऽयमिति कथासम्प्रदायः॥ ननु—'मतानुज्ञा प्रसङ्गाभासस्तदनुद्भावने तत्त्वधीव्याघात इति तदप्युद्भाव्यम्, इति—चेत्, न, मतानुज्ञायाः प्रसङ्गाभासात्मकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ ननु—'तत्त्वबुभुत्सुकथायां स्वकौपीनविवरणमनुचितम्, अतः पर्यनुयोज्योपेक्षणोद्भावनमस्तीति' चेन्न, तस्य मध्यस्थोद्भाव्यत्वेन सामयिकत्वात्। किञ्चिन्निग्रहस्थानमुद्भावनीयमात्रम् नतु तदुद्भावनेनैव कथाविच्छेदः। यथा विरोधो न्यूनमधिकं पुनरुक्तमयथार्थमननुभाषणमपसिद्धान्त इति सप्तकम्, एतेषामकथावसानिकानामपि कथञ्चित्तत्त्वसामग्रीविरोधफलत्वात्।

तद्यथा, विरोधस्य माता वन्ध्येत्यादेरयोग्यतारूपतया तत्त्वव्याघातकत्वम् न्यूनस्याकाङ्क्षितासत्तिनिरूपतयाऽधिकस्य पुनरुक्तस्य च नाकाङ्क्षितासत्तिरूपतया तदभिधानप्रयोजनानुसरणव्यग्रः प्रतिपत्तानतत्त्वम् प्रतिपत्तुमर्हतीत्युद्भाव्यता। अयथार्थेऽननुभाषणे चार्थाप्रतिसन्धानमेवोद्भाव्यता। अपसिद्धान्ते स्वीकृतस्य प्रमाणविरोध इति तत्त्वधीव्याघातकत्वात् उद्भाव्यता। ननु—'न्यूनस्थले यत्र हेत्ववयवेनैव न्यूनता तत्र तत्त्वनिर्णयकत्वाभावात् तत्त्वविघात इत्यवश्यं कथावसानम् इति कथमुद्भावनमात्रम्—इति चेत्, सत्यम्, हेत्ववयवहीनतायां कथापर्यवसानमेव, अन्यावयवहीनतया उद्भावनमात्रमेव। नन्वधिकहेत्वा-

अभिधानस्य शब्दधीहेतुत्वम्[1] चेन्नास्ति, तदा तदुद्भावनमनुचितमेव; शाब्दधीविच्छेदकत्वे तु कथावसानिकत्वमेवेति चेत्, न, हेत्ववयवस्य व्याप्तिपक्षधर्मतासाचिव्यचिन्ताव्यग्रस्य प्रतिपत्तुरेकोऽपि हेतुस्तत्त्वनिर्णयाय न पर्याप्त इत्यधिकमुद्भाव्यान्यतरहेत्वादेः ज्ञातत्वं कारयित्वा कथा प्रवर्तनीयेति तदुद्भावनस्यावश्यकत्वात्। हेत्वाभासनिरनुयोज्यानुयोगयोरेव कथावसानिकत्वम्। तद्यथा-व्यभिचाराद्यनुद्भावनव्यभिचारादिमता हेतुना तत्त्वनिर्णयो न भवेत्, हेत्वन्तरोपादाने च कथान्तरमेतदिति पूर्वकथापर्यवसानमावश्यकम्। एवमव्यभिचारादावेव व्यभिचाराद्युद्भावनम् निरनुयोज्यानुयोगस्तस्यानुद्भावने तत्त्वनिर्णायकोऽपि हेतुस्त्यक्त एव भवेदिति तत्त्वनिर्णयो न स्यादेवेत्यावश्यकम् तदुद्भावनम्। ननु—'तत्रोद्भावितस्य व्यभिचारादेरनिर्वाहे निरनुयोज्यानुयोगोऽपि दूषणान्तराभिधाने सैव कथा प्रवर्तताम्—इति चेत्, न स्थापनावादिप्रथमोक्तसाधनदूषणवादिप्रथमोक्तदूषणयोरेव विचारः कथा। तथा च तदुभयान्यतरानिर्वाहे तत्कथाविच्छेद एव, साधनान्तरोपादाने च कथान्तरमेवेति भवति हेत्वाभासनिरनुयोज्यानुयोगयोः कथावसानिकत्वम्। ननु—'हेत्वाभासातिरिक्तनिग्रहाणामस्थाने यत्रोद्भावनं तत्र निरनुयोज्यानुयोगस्य न कथावसानिकत्वमुचितम्, अस्थाने निग्रहान्तरोद्भावनेऽपि प्रकृतसाधनस्यानुपप्लवात्' इति—चेत्, न, हेत्वाभासानामेव स्थाने यत्रोद्भावनम् तत्रैव निरनुयोज्यानुयोगस्य कथावसानिकत्वात्, अन्यत्रोद्भावनस्याप्यनावश्यकत्वात्, ननु—"असाधारणानैकान्तिकसत्प्रतिपक्षयोर्दशाविशेषे दोषतया तदुद्भावनेऽपि कथं कथाविच्छेदः, क्रमेण विशेषग्रहदशायां तस्यैव हेतोस्तत्त्वनिर्णायकत्वसम्भवात्"—सत्यम्, असाधारणसत्प्रतिपक्षयोस्तत्रैव कथावसानिकत्वम् यत्र स्थापनाहेतोर्विपक्षबाधकाभावो हीनबलत्वम् वा तदुद्भावनानुपदमेवावऽवतरति, नतु सर्वत्र, तत्कालम् ताभ्यां प्रतिबन्धेऽपि कालान्तरे विशेषस्फुरणे तस्या एव कथाया अनुवृत्तिसम्भवात्। अन्यथा तस्यापि कथावसानिकत्वम्भवेत्। व्यभिचारादौ तु तत्कालं व्यभिचारप्रमायां व्यभिचारानुद्धारे[2] वा कथाविरामात्। न हि पर्वतोऽयं धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यादावयोगोलकादावुद्भावितस्य व्यभिचारस्य निरनुयोज्यानुयोगोद्भावनेऽभावो न प्रमीयते येन कथाविच्छेदो न स्यात्। तदयं संक्षेपः—यस्य हेत्वाभासस्य सत्त्वमुद्भावनानन्तरमेव प्रमीयते तदुद्भावनं कथावसानिकम्; यस्योद्भावितस्य निरनुयोज्यानुयोगोद्भावनादभावः प्रमीयते तद्धेत्वाभासस्थल एव निरनुयोज्यानुयोगस्य कथावसानिकत्वम्, अन्यत्र तु यावदुद्भावितहेत्वाभाससमर्थनम् यावदेवंविधहेत्वाभासाभावसमर्थनम् कथानुवृत्तिः। वाद्युपन्यस्तप्राथमिकसाधनवाद्युपन्यस्तप्राथमिकदूषणान्यतरसमर्थनमेव वादस्य सीमा। तच्च तत्कालं कालान्तरे चेति न कश्चिद्विशेषः। किञ्च प्रतिवाद्यस्फुरितस्य वादिसाधनदूषणस्य वादिना स्वयमुद्भावनं[3] वादे, अन्यथा तत्त्वनिर्णयप्रतिघात एव। एवं[4] वाद्यु-

---

१ शा० । २ 'व्यभिचारोद्धारे' । ३ 'वनीयं' । ४ 'वाद्युपन्यस्तस्य प्रतिवाद्युपन्यस्तदूषणोद्धारस्य प्रतिवादिना स्वयमुद्भावनम्'।

पन्यस्तस्य दूषणस्योद्धारो वादिना स्वयमप्युद्भावनीयः अन्यथा तत्त्वनिर्णयविघात एवेति ॥ ननु—'हेत्वाभासान्तरेण दुष्टम् साधनम् प्रतिवादिना दूषणान्तरेण दूष्यते, वादिना निरनुयोज्यानुयोग उद्भाव्यते, तत्र कथावसानं सम्भवति, न तु तत्त्वनिर्णयः, साधनस्य दुष्टत्वात्' इति चेत्, सत्यम् । कथायां फलावसानिकत्वनियमो वादे विदिष्य । यद्येवं, तदा अनिग्रहस्थाने वाद इत्यत्र किंमूलम् ? हेत्वाभासपञ्चकहेत्वयवयवन्यूननिरनुयोज्यानुयोगवलवत्प्रमाणविरोधोपजीव्यापसिद्धान्तानां कथावसानिकत्वाभिप्रायेण इति कथासम्प्रदायः । सामयिकोऽयंनियमइत्यन्ये । कथावसानिकनिग्रहोपलक्षणमात्रमेतदित्यपरे । लक्षणन्तु तत्त्वबुभुत्साजन्यकथात्वं वादत्वम् । तत्त्वनिर्णयमात्रोद्देशप्रवृत्तकथात्वन्तुनलक्षणम्, उभयोद्देश्यत्वाभावे मात्रपदव्यवच्छेद्याभावात्, भ्रान्तस्योद्देश्यत्वसम्भवेऽपि तदनुरोधेन कथाव्युत्पादनस्य शास्त्रेऽभावात् । वादे च स्थेयानुविधेययोर्नावश्यमपेक्षा । स्थेयो हि मध्यस्थो वीतरागः । तस्य च कथाविशेषविषयमर्यादाव्यवस्थापनकथकोक्तसंकलनकथकगुणदोषविवेचनभग्नवादिप्रबोधननिष्पन्नकथाफलख्यापनानि व्यापाराः । ते च तत्त्वबुभुत्सुतया वीतरागाभ्यां वादिभ्यामेव सम्पादनीया इति किंमध्यस्थेन । अनुविधेयोऽपि राजादिः । तस्य लाभपूजाख्यातिसम्पादनं व्यापारः । तस्य वादिनोस्तत्त्वबुभुत्सुतयाऽनपेक्षितत्वात् किमनुविधेयेनापि । दैवादागतानान्तु स्थेयानाद्य परिवर्जनम् । संवादे प्रामादिककथाभासशंकापनयोपयोग उन्नेयः ।

अथ जल्पः । तत्र च समयबन्धः प्रयत्नेनकर्तव्यः निरूप्यनियमो वादिप्रतिवादिनियमः सभ्यानुविधेयसंवरणम् निग्रहस्थानसमस्यासमस्योद्भावनप्रतिपादनम् कथापर्यवसानसंवेदनावधानम् । लिपिकरव्यवहारेषु लेखकोऽपि कश्चिदुभयसम्मतः करणीयः । कथकौ च विद्यातः सम्भावितसाम्यौ न तु विदितन्यूनाधिकभावौ, विशेषविज्ञानप्रयोजनायाः कथायाश्चानर्थक्यप्रसङ्गात् । सदस्यास्तु वादिप्रतिवादिसम्मताः सिद्धान्तद्वयरहस्यवेदिनो रागद्वेषरहिताः पराभिहितग्रहणधारणप्रतिपादनपटीयांसो विषमसंख्यकाः स्वीकार्याः । तेन बहूनां संवादेन निर्णयः स्यात् । सभापतिरपि वादिप्रतिवादिनोः सदस्यानाञ्च सम्मतो रागद्वेषादिरहितो निग्रहानुग्रहसमर्थः करणीयः । दृष्टान्तप्रयोगे कण्टकोद्धारेऽसाधकतानुमानप्रयोगे च वीप्सायां सर्वनामानुभाषणे चोपनयनिगमनयोर्यथातथेति निर्देशे सिद्धासाधनेोपाध्यप्रयोजकानां स्वशब्देन द्वारीभूतहेत्वाभासपदेन चोद्भावने अनेकनिग्रहसंकरे किञ्चिदभिधाने सकलाभिधाने वा—यत्र यत्र मताभेदस्तत्रतत्र विशिष्य

१ 'छेपो' । २ 'वादिव्यापारस्तस्य' । ३ 'ऽनपेक्षतया' । ४ 'संवादेन' । ५ 'सन्नेया,' 'मन्नेया' । ६ 'सभ्यानुलभ्यार्थविधेय' । ७ निग्रहसामस्योसामस्यो' । ८ 'स्याकाः' । ९ 'असाधकत्वसाधनप्रयोगे' । १० 'अर्थभाषणे । ११ 'मतभेदः' ।

समयबन्धः करणीयः । अन्यथा कथापर्यवसानन्न स्यात् । सदस्यानामपि मतभेदाश्रयणे[1]नान्योन्यकलहापत्तेः ॥

जल्पप्रवृत्तिक्रमस्त्वेवम् । पूर्ववद्विप्रतिपत्तौ[2] 'शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् यद्यत्कृतकन्तदनित्यम्, यथा घटः । अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववांश्चायम् । तस्मादनित्योऽयम्'' इति प्रयुञ्जान एव वादिनि प्रतिवादी उच्यमानग्राह्यान्यप्राप्तकालार्थान्तरापार्थकनिरर्थकानि चत्वारि निग्रहस्थानानि निरूपयेत् । तल्लाभे तदुद्भाव्य कृतकृत्यो नानुवदेन्न स्वपक्षे स्थापनम्प्रयुञ्जीत, न वा हेत्वाभासलाभे तदुद्भावयेत्, शरसन्धानसमये मूर्छितम्प्रति प्रतिघातान्तरानवकाशात् । अन्यथा स्वयमेव पर्यनुयोज्योपेक्षणनिग्रहमासादयेत् । अत्र स्थापनावादिनो विरामोऽपि नापेक्षणीयः । किन्तु प्रयुञ्जान एव निग्राह्यः । यद्यपि[3] न्यूनाधिकपुनरुक्तापसिद्धान्ता अपि उच्यमानग्राह्या एव, तथाऽपि पूरणादिना तत्प्रतीकारशंकया झटिति नोद्भाव्याः, किन्तु प्रतिवादिनः । प्रयोगोपसंहारोऽपेक्षणीयः; अन्यथा तत्प्रतीकारे प्रतिवाद्येव निरनुयोज्यानुयोगेन निगृहीतः स्यात् । तत्र न्यूने पूरणम्प्रतीकारोऽधिके विकल्पः पुनरुक्ते प्रयोजनवत्त्वप्रतिपादनम्, अपसिद्धान्ते शेषे 'न'—आदिप्रयोजनमिति, प्रथमकक्षायामनुग्राह्यं विक्षेपमात्रं, तच्च तदैवोद्भाव्यम्, प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तराज्ञानाप्रतिभामतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणाननुभाषणनिरनुयोज्यानुयोगानामेकादशनिग्रहस्थानानां प्रथमकक्षायामसम्भव एव । अविज्ञातार्थसम्भवेऽपि परिषत्प्रतिवादिभिरभिधानापेक्षया तत्काल एवोद्भाव्यता । तथा चानुक्तग्राह्योच्यमानग्राह्योक्तग्राह्याणां निग्रहस्थानानामलाभे कण्टकोद्धारपर्यन्तम् कृत्वा निवृत्ते स्थापनावादिनि प्रतिवादी दूष्यांशमनूद्य हेत्वाभासेन स्थापनां दूषयित्वा स्वपक्षे साधनम् ब्रूयात्, कण्टकोद्धारं च कुर्यात् । अत्रापि स्थापनावादिना ऽनुक्तग्राह्याणामप्रतिभाननुभाषणाज्ञानविक्षेपाणां चतुर्णां निरूपणम्, तदलाभे[4] तूच्यमानग्राह्याणामप्राप्तकालार्थान्तरापार्थकनिरर्थकानाञ्चतुर्णां निरूपणम् । तदलाभेऽप्युक्तग्राह्यप्रतिज्ञाविरोधापातप्रतिकरणीयत्वशंकानुद्भावितन्यूनाधिकपुनरुक्तापसिद्धान्तनिरनुयोज्यानुयोगानुयोज्योपेक्षणमतानुज्ञानामष्टानां[5] निरूपणम्, प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तराणां द्वितीयकक्षायामप्यसम्भव एव । तदेतेषामलाभे परापादितं स्वपक्षदोषमुद्धृत्य परसाधने दूष्यांशमनूद्य हेत्वाभासमात्रमुद्भाव्यम्[6] । 'ननु—द्वितीयवादिनो द्वितीयकक्षायां कथमयं क्रमः । यावत्[7] स्वपक्षसाधनानन्तरमेव किन्न परपक्षं दूषयेत्'

---

१ 'मतभेदानाश्रयणेन' इत्युभयपुस्तकस्थः पाठः । किन्तु मतभेदस्य अनाश्रयणे नैवान्योन्यकलहापत्तिसम्भव इति 'मतभेदाश्रयणेन' इत्येव पाठः समीचीनः प्रतिभाति । २ 'त्तो' । ३ 'यदप्यन्यूना' इतिपाठ उभयपुस्तकस्थस्तथापि 'यद्यपि न्यूना' इत्यादिपाठ एवापेक्षितः । अतस्तथैव निवेशः । ४ 'ऽनु' । ५ 'नुयोग मध्यस्थोद्भावित' । ६ 'मुद्भावयेत्' । ७ 'यावता' ।

इति चेत्, न । परसाधनदूषणं विना सति परिपन्थिनि स्वपक्षस्थापनाया अनवसरपराहतत्वात् । 'ननु तावताऽपि परपक्षदूषणमात्रमभिधत्ताम् स्वपक्षसाधनाभिधानमप्यस्य कुतः' इति चेत्, न । जल्पे हि स्वपक्षस्थापनापरपक्षदूषणगोचर-शक्तिद्वयनिरूपणम् कथककयोः । अत एवायं वितण्डातो भिद्यते । तथा च दूषितपरपक्षोऽपि न विजयो उद्देश्यविशिष्टानिर्वाहात्, श्लाघ्यस्तु स्यादात्मानमरक्षन्परघातीव वीरः 'ननु भवत्वेवम् । तथाऽपि स्थापनावादिना प्रथमं स्वपक्षदोषोद्धारः तदनन्तरं परपक्षदूषणं कर्तव्यमित्यत्र किं विनिगमकम्' इति चेत्, न । प्रथमोपस्थितत्वात् स्वपक्षरक्षणस्याभ्यर्हितत्वात् स्वदोषानुद्धारेऽत्यन्तापकर्षप्रसङ्गात्प्रथमंस्वदोषोद्धारस्य साम्प्रदायिकत्वात् । 'ननु स्वपक्षदोषोद्धारेण कृतकृत्यः स्थापनावादी परपक्षमपि कथं दूषयतीति' चेत् , न । यतः परपक्षमदूषयन्रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी, उद्देश्यविशिष्टानिर्वाहात्, श्लाघ्यस्तु स्यात्, वञ्चितपरप्रहार इव तमप्रहरमाणः । 'ननु उक्तोच्यमानग्राह्यनिग्रहलाभे तदुद्भावनेऽपि कथमस्वपक्षदोषोद्धारपरपक्षदूषणे कुर्यात्' इति चेत्, न । शरसन्धानकाल एव यो मूर्छितः तत्प्रयुक्तबाणवारणस्य तस्मै च प्रहरणान्तरस्य विफलत्वात् । एवञ्चाग्रिमाग्रिमकक्षास्वपि निग्रहस्थानानां लाभे सति स्वपक्षदोषोद्धारपरपक्षदोषयोरप्रसंगः । इहेदन्निग्रहस्थानमित्युद्भाव्यैव वादी विरमेदिति उभयपक्षसाधनवती विजिगीषुकथा जल्प इति लक्षणम् ॥

अथजल्पकक्षावृद्धिक्रमः । वायुः प्रत्यक्षो नवेति विप्रतिपत्तौ, समयबन्धे च, मीमांसकस्थापना—"वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाधिकरणत्वात्, यद्यत् प्रत्यक्षस्पर्शाधिकरणम् तत्तत्प्रत्यक्षमेव, यथा घटः । नायं हेतुराभासः, तल्लक्षणायोगित्वात्" ॥ अत्र नैयायिकः प्रतिवादी । स चैवं द्वितीयकक्षामवतारयेत् । प्रत्यक्षस्पर्शाधिकरणत्वम् प्रत्यक्षत्वासाधकम्, प्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वात् । वायुरप्रत्यक्षः, नीरूपबहिर्द्रव्यत्वात्, यद्यन्नीरूपबहिर्द्रव्यम् तदप्रत्यक्षम्, यथाऽऽकाशः; अप्रत्यक्षत्वव्याप्यनीरूपबहिर्द्रव्यत्ववांश्चायम्, तस्मादप्रत्यक्षः । नायं हेतुराभासः, तल्लक्षणायोगित्वात् इति ॥ अत्र मीमांसकस्य तृतीयकक्षा । प्रत्यक्षस्पर्शाधिकरणत्वस्य मदीयहेतोरसाधकत्वसाधनाय यत् प्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वमुक्तम् तदसाधकत्वासाधकम्, स्वरूपासिद्धत्वात् । यच्च नीरूपबहिर्द्रव्यत्वम् त्वदीयो हेतुः तद्वायोरप्रत्यक्षत्वासाधकम्, निःस्पर्शत्वेनोपाधिना सोपाधित्वात् ॥ अथ नैयायिकस्य चतुर्थी कक्षा । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वे त्वदीयहेतौ प्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वञ्च स्वरूपासिद्धम् । तथाहि प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वम् प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकोद्भूतरूपवत्त्वव्यभिचारित्वात्, यद्यद् बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वेसति बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकोद्भूतरूपवत्त्वव्यभिचारि तत्

१ मस्य' । २ 'गौरव' । ३ 'तो' । ४ 'प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं' । ५ 'स्पर्शाधिकरणम्' ।

प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि, यथा स्पर्शवत्त्वम् । यश्च नीरूपबहिर्द्रव्यत्वे मदीयहेतौ निःस्पर्शत्वमुपाधिरुपन्यस्तः स परमाणौ साध्याव्यापक इत्यनुपाधिः । शेषानुमानानामसाधकतानुमानप्रपञ्चतया न पञ्चावयवत्वादिनियमः । किंतु व्याप्तिपक्षधर्मतामात्रस्वरूपदर्शनीयमिति न न्यूनता" ॥ अथ मीमांसकस्य पञ्चमी कक्षा । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्य सद्धेतोः साध्यस्य[1] व्यभिचारित्वसाधनाय बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकोद्भूतरूपवत्त्वव्यभिचारित्वम् यद्धेतुकतम्, तत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकतायां[2] उद्भूतरूपवत्त्वस्य विपक्षबाधकम् नास्तीति विशेष्यासिद्धिः । यच्च मदुपन्यस्तनिःस्पर्शत्वोपाधेः परमाणौ साध्याव्यापकत्वमुक्तम्, तदयुक्तम्, केवलसाध्याव्यापकत्वेऽपि साधनधर्मावच्छिन्नसाध्य[3]व्यापकत्वे नोपाधेः[4]सम्भवात्" ॥ अथ नैयायिकस्य षष्ठी कक्षा । बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षोद्भूत[5]रूपवत्त्वयोर्व्याप्यव्यापकभावे[6] विपक्षबाधकाभावेन यद्विशेषणासिद्धत्वमुक्तम्, तन्मन्दम् ; यत् उद्भूतरूपवति महति द्रव्ये प्रत्यक्षत्वदर्शनेन तदभाववति चादर्शनेन पक्षं विहायान्वयव्यतिरेकबलेन कारणत्वसिद्धावुद्भूतरूपवत्त्वं विनाऽपि बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वशङ्कायाम कारणककार्योत्पत्तिरेव विपक्षबाधकस्तर्कः । यच्च नीरूपबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नाप्रत्यक्षत्वसाध्यव्यापको निःस्पर्शत्वमुपाधिस्तत्रापि नित्यद्रव्यत्वमुपाधिरिति ॥ इतः परं निग्रहपातं विना जल्पे प्रायः कक्षा न वर्धत एवेति नोच्यते ॥

अथ वितण्डा । अन्यतरपक्षस्थापनाहीना विजिगीषुकथा वितण्डा । न चेदमसाधकम् व्यभिचारित्वादितिदूषणोद्भावनद्वितीयसाधन[7]प्रवेशावश्यम्भाव इति नान्यतरपक्षस्थापनाहीनत्वम् इति वाच्यम् । कथाहेतुविप्रतिपत्तिविषयकोटिसाधकप्रयोगस्यैव स्थापनापदवाच्यत्वात्, दूषणोद्भावनस्य च अनादृशत्वात् । ननु—एकपक्षमात्रसाधकतायां कथमुभयशक्तिनिरूपणम् । न हि साधनमात्रं दूषणमात्रं वा शक्तिनिरूपकमन्यथा जल्पेऽप्युभयाभिधानप्रयासानर्थक्यप्रसंगात्—इति चेत्, न । जल्पे स्वपक्ष[8]प्रत्यवेक्षायां परपक्षप्रतिघाते च प्रत्येकं शक्तिनिरूपणम्, अत्र त्वेकस्य स्वपक्षप्रत्यवेक्षामात्रे ऽपरस्य परपक्षप्रतीघातमात्रे शक्तिनिरूपणमित्यतो विशेषात्, कृतविधर्षात्रिपदन्द्वयुद्धवत् दशरथदशाननतनयतम[9]स्विनीयुद्धवच्चेति । ननु—वितण्डायां सत्प्रतिपक्षप्रयोगे द्वितीयपक्षस्थापनाऽवश्यकी—इति चेत्, न । स्थापनायाः स्थापने[10] तदनभिधानात् । किञ्च शब्दो नित्यः कृतकत्वात् इति स्थापनायां कृतकत्वमसाधकम् । नित्यत्वव्याप्यव्योमैकगुणत्व-

---

१ साध्यव्यभिचारित्व' । २ 'याः' । ३ 'ध्या' । ४ 'धित्वसम्भवात्' । ५ 'त्वोद्भू' । ६ 'कभावेऽपि बाधकाभेन' । ७ 'साध्य' । ८ 'स्वप्रत्यवेच्छायां' । ९ 'तपस्विनी' । १० 'स्थापनास्थाने' ।

लक्षणप्रतिधर्मप्रतिहतत्वादित्यनेनैव प्रकारेण प्रतिपक्षोद्भावने कुत्र स्थापनात्वम्[1]। कथाहेतुविप्रतिपत्तिविषयकोटिसाधकप्रयोगस्यैव स्थापनात्वमित्युक्तत्वात्। अन्यथा सत्प्रतिपक्ष प्रयोगानन्तरं पुनरसाधकत्वानुमानापत्तिः। जल्पेऽपि सत्प्रतिपक्षस्यैवमेवोद्भावनम्। अन्यथा प्रथमं तत्र सत्प्रतिपक्षप्रयोगस्तदनन्तरमसाधकतानुमानमनन्तरं[2] स्वपक्षस्थापने प्रतिवादी कष्टान्दशामासादयेत्। यद्वा जल्पे 'इदमसाधकमुच्यमानप्रतिधर्मप्रतिहतत्वात्' इति दूषणमुद्भाव्य सत्प्रतिपक्षप्रयोगमेव स्वपक्षस्थापनां कुर्यात्। ननु—यत्र मया शब्दानित्यत्वं साधनीयम्, परपक्षो दूषणीयः, त्वया चान्विताभिधानं साधनीयं, परपक्षो दूष्य इति समयबन्धेन कथा, तत्र न तावदियं वितण्डा, उभयपक्षस्थापनावत्त्वात्। नापि जल्पः, परस्परविरुद्धपक्षपरिग्रहाभावात्—इति चेत्, न। तस्या वितण्डाद्वयशरीरत्वात्। वितण्डाप्रवृत्तिरपि प्रतिपक्षस्थापनाभागं[3] विहाय जल्पप्रवृत्तिवद्[4] द्रष्टव्या।

कक्षाप्रवृत्तिस्त्वेवम्। क्षितिः सकर्तृका न वा, इति विप्रतिपत्तौ, क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात्, यद्यत् कार्यम् तत्तत् सकर्तृकम्, यथा घटः; सकर्तृकत्वव्याप्यकार्यत्ववती चेयम्, तस्मात्सकर्तृका। नायं हेतुराभासः तल्लक्षणायोगात्॥ अत्र मीमांसकोऽन्यो नैयायिको वा वैतण्डिको द्वितीयकक्षायाम्[5]—कार्यत्वम् न सकर्तृकत्वसाधकम्, अङ्कुरादौ साध्याभाववति गतत्वात्, अङ्कुरेऽनैकान्तिकत्वात्, अङ्कुरे साध्याभावसमानाधिकरणत्वात्,—इत्यन्यतमम् प्रयुञ्जीत। ननु—अङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात् इति, वादिनोरनिश्चितत्वेन तत्र सन्देहाभावात्, तत्कालसन्दिग्धस्य विशेषणस्य स्वरूपासिद्धत्वात्। नच तत्कालविप्रतिपत्तिविषयतया तत्र सन्देहः, क्षितिमात्रस्यविप्रतिपत्तिविषयत्वात्, अङ्कुरस्यापि विप्रतिपत्तिविषयत्वे प्रतिज्ञायान्तत्परीहारेऽर्थान्तरत्वापत्तेः, तदपरिहारे पक्षे ऽनैकान्तिकोद्भावनानवकाशात्[6]। एवं सन्दिग्धासन्दिग्धयोरपि[7] सन्देहभागमपहाय प्रयोक्तव्यम्। तर्हि सन्दिग्धानैकान्तिकं न दोषः, किन्त्वनैकान्तिकमेव,—इति चेत्, सत्यम्। परार्थानुमाने तथैव, स्वार्थानुमाने तु तस्यादोषत्वात्। यद्वा, अङ्कुरे ऽनैकान्तिकोद्भावनानन्तरं यदि वादी कथञ्चित् साध्यसन्देहमापादयति हेतुसदसत्त्वसन्देहं वा, तदा तथाऽपि प्रकृतसन्दिग्धानैकान्तिकं दोषः स्यादिति वक्तव्यम्। न चानैकान्तिकोद्भावनानन्तरं सन्दिग्धानैकान्तिकोद्भावने भवद्[8]दूषणानन्तरं निग्रहस्थानम् प्रतिज्ञाहा-

---

१ 'स्थपना'। २ 'तासाधनम'। ३ 'भंगं'। ४ 'जल्पे प्रवृत्तिरत्र'। ५ त्वे'। ६ 'वर्त न स्यात्' ७ 'सन्दिग्धोपाधिसन्दिग्धासिद्धयोरपि' ८ 'हेत्वन्तरवद्दूषणान्तरात्।

निग्रह''—इति वाच्यम् । सन्दिग्धानैकान्तिकस्योद्भावने[2]ऽप्यनैकान्तिकस्यापरिहारात्, उक्तयुक्त्या प्रकारान्तरेण सन्दिग्धानैकान्तिकस्योद्भावयितुमशक्यत्वात् ॥ अनैकान्तिकत्वाभिधानानन्तरं विरते प्रतिवादिनि तृतीयकक्षा वादिनः । नायं हेतुरङ्कुरादौ सन्दिग्धानैकान्तिको यावता तत्रापि साध्यस्य विद्यमानत्वात् ॥ अत्र चतुर्थकक्षा वैतण्डिकस्य । अङ्कुरे सकर्तृकत्वं कार्यत्वेनैव वा साधनीयम् हेत्वन्तरेण वा । उभयथाऽपि क्षित्याद्यनैकान्तिकत्वप्रसङ्गः ॥ पञ्चमी कक्षा वादिनः । क्षितौ कार्यत्वेन हेतुना सकर्तृकत्वं सिध्यतु, तुल्यन्यायतयाऽङ्कुरसकर्तृकत्वमादायापि सिध्यतीति नानैकान्तिकता ॥ षष्ठी कक्षा वैतण्डिकस्य । अनैकान्तिकेऽपहृते ऽङ्कुरसाधारण्योक्तहेतोः सिद्ध्यसिद्धिः; तत्सिद्धौ चानैकान्तिकताभङ्ग इत्यन्योन्याश्रयात् कथमनैकान्तिकत्वम्॥ सप्तमी कक्षा वादिनः । यदैव सन्दिग्धानैकान्तिकोद्भावनाय त्वयाऽङ्कुर उपस्थापनीयस्तदैव तमादायापि समूहालम्बनरूपैवानुमितिरिति नान्योन्याश्रय इति नानैकान्तिकता ॥ अष्टमी कक्षा वैतण्डिकस्य । तत्किं हेतुसन्देहसाध्यसदसत्त्वसन्देहोऽपि न स्यात् । न्यायतौल्यात् ॥ नवमी कक्षा वादिनः । हेतुसदसत्त्वसन्देहे साध्याभावनिश्चयेऽप्येव सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् । अन्यथा पक्षे तदापत्त्याऽनुमानमात्रोच्छेदः ॥ दशमी कक्षा वैतण्डिकस्य । पक्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गतया तद्द्वारा साध्याभावसामानाधिकरण्यशङ्काऽपि हेतोर्नानुमितिप्रतिकूला । नह्यनुकूलमेव प्रतिकूलम् । अङ्कुरादिस्तु पक्षादन्यः, तत्र साध्यसन्देहस्य नानुमानाङ्गत्वम् । अतस्तदुचितं सन्दिग्धानैकान्तिकन्दूषणं स्यादेव ॥ एकादशी कक्षा वादिनः । अङ्कुरस्य पक्षादन्यत्वमित्येवानुपपन्नम्, सन्दिग्धसाध्यवत्तया तस्यापि पक्षत्वात् । न हि प्रतिज्ञाविषयत्वम्पक्षत्वम्, तथा स्वार्थानुमानोच्छेदप्रसङ्गः, तत्र प्रतिज्ञाया अभावात् ॥ द्वादशी कक्षा वैतण्डिकस्य । एवन्तर्हि क्व सन्दिग्धानैकान्तिकदोषत्वम् भवेत् । यद्यदेव प्रतिवादिनोद्भाव्यमात्रानैकान्तिकमिति तमादायैव समूहालम्बनानुमितिसम्भवात् ॥ त्रयोदशी कक्षा वादिनः । भवत्येव यत्राविनाभावावधारणमिति ॥ चतुर्दशी कक्षा वैतण्डिकस्य । सन्दिग्धानैकान्तिकोपदर्शनेऽविनाभावभङ्गस्यावश्यकत्वात्, तदभङ्गेऽनैकान्तिकस्य दोषत्वम् इति ॥ पञ्चदशी कक्षा वादिनः । सन्दिग्धानैकान्तिकत्वमवस्कन्द्याद्यादप्यनुकूलतर्केणाविनाभावावधारणसम्भवात् ॥ षोडशी कक्षा वैतण्डिकस्य । अनैकान्तिके सत्यपि चेदनुकूलतर्काभावादविनाभावनिश्चयः, तदा नानैकान्तिकत्वन्दूषणम्, किन्तु व्याप्यत्वासिद्धिरेव । अतो व्याप्तौ सत्यामनैकान्तिकस्थलमप्यादाय साध्यसिद्धिः, तदभावेऽनुमितिप्रतिबन्ध इति सर्वथाऽनैकान्तिकस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥ सप्तदशी कक्षा वादिनः ।

---

१ 'निवद्दूषणहानिर्वो' । २' द्भावनस्यापहारात्' ।

स्फुटं व्यभिचारस्थले ऽनुकूलतर्कावतारप्रतिबन्धादविनाभावस्य निश्चय इति व्याप्यत्वासिद्धिरेव दूषणमुपजीव्यतया त्वनैकान्तिकत्वस्य हेत्वाभासत्वव्यवसितेः। सन्दिग्धानैकान्तिकस्थले तु नानुकूलतर्कावतारप्रतिबन्धः सन्देहस्य तर्कप्रवृत्तिं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वात् तर्कानवतारदशायामनैकान्तिकसन्देहस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतया तद्दोषत्वाभिधानात् ॥ अष्टादशी कक्षा वैतण्डिकस्य। तदङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकस्य दोषत्वमायातम् ॥ ऊनविंशतितमी कक्षा वादिनः। घटादावन्वयव्यतिरेकाभ्यामनन्यथासिद्धाभ्यां कर्तुः कार्यमात्रप्रति कारणत्वेऽवधृते अकारणककार्योत्पत्तिरेवानुकूलस्तर्क इति ॥

अत्र सुज्ञयोर्न[1] कथाविरामः झटिति, न वा निग्रहादिपरिप्लव इति दिङ्मात्रं[2] दर्शितम्। एवं हेत्वाभासान्तरेऽपि कक्षावृद्धिः। क्वचिदधिकक्षावृद्धिः क्वचिदपि गत्वा निग्रहलाभे कथापर्यवसानम्। यद्युद्भावितनिग्रहे विप्रतिपत्तिवदुद्भावितहेत्वाभासस्य दोषत्वे वा तदा मध्यस्थवचनानुसरणमिति कथासम्प्रदायः ॥

अथोद्भावनसौकर्याय[3] संक्षेपतः हेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां नाममात्रकीर्तनम्। तत्र हेत्वाभासत्वं अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्। ज्ञायमानं सत् यदनुमितिप्रतिबन्धकम् तत्त्वं वा। यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वन्तत्त्वं वा। ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च। सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः। साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्। तत्रविपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम्। तन्मात्रस्यैव दूषकत्वात्। विरुद्धस्यापि नियमांशाज्ञानदशायां साधारणत्वमेव। अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापत्तेः। इदमसाधकममुकविपक्षवृत्तित्वात् इत्यस्योद्भावनप्रकारः। अमुकेनानैकान्तिकत्वादिति सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः। तत्र विपक्षव्यावृत्त्वांशस्यादूषकत्वेऽपि सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वस्य दूषकत्वमेव। उद्भावनीयमपि तावन्मात्रमेव। अन्यथा व्यर्थविशेषणतापत्तेः। सपक्षत्वन्तु निश्चितसाध्यवत्त्वमात्रम्[4]। न तु पक्षादन्यत्वे सतीत्यपि। तेन शब्दो नित्यः शब्दत्वादितिसद्धेतोः पक्षस्य कथञ्चित्साध्यवत्ताज्ञानदशायां तस्माद्व्यावृत्तत्वे सपक्ष[5]विपक्षव्यावृत्तत्वाद्यातिव्याप्तिः ॥ अनुपसंहार्यस्तु न केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः। केवलान्वयिसाध्यकस्य तस्यापि सद्धेतुत्वात् तत्रातिव्याप्तिः। यथा 'सर्वमभिधेयम् प्रमेयत्वात्' इति। किन्तु व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स[6] हेतुत्वाभिमतोऽनुपसंहारी। स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा॥ साध्याभावव्याप्यत्वम् विरुद्धत्वम्; साध्यासमानाधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं वा। पूर्वलक्षणेऽसाधकतानुमितौ नियमांशवैयर्थ्यमिति' चेत्, न। 'इदमसाधकं विरुद्धत्वात्' इत्यत्र

१ 'सुज्ञयोर्न कथाविरणमाहुरिति'। २ 'दिक्'। ३ 'शौर्याय'। ४ 'सा'। ५ 'सपचे'। ६ 'स'।

वैयर्थ्योद्भावनस्याशक्यत्वात् । न हि विरुद्धत्वमेव चाप्रसिद्धम् । येन तद्विरहेऽर्थगत्या वैयर्थ्यं भवेत् । लक्षणपर्यालोचनया हेतौ वैयर्थ्यापादने सर्वमनुमानमाकुलं स्यात् । तथाहि कृतकत्वादिति प्रागभावप्रतियोगित्वादिति व्याख्येयम् । तदपि प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनावधिकसामयिकयावत्परत्वाश्रयसमानकालीनकदाचित्काभावप्रतियोगित्वादिति व्याख्येयम्[1] ।[2] तत्र कदाचित्काभावप्रतियोगित्वादित्यस्यैव सामर्थ्ये व्यर्थविशेषणत्वं स्यादेव । तथा च विरुद्धत्वेनैवासाधकताव्याप्यत्वमिति वैयर्थ्यम् । यद्वा साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वम् साध्यवदवृत्तित्वानधिकरणधर्मत्वं वा विरुद्धत्वम् । न च वा, निश्चितानन्वयत्वेन विरुद्धत्वमपार्थकम् निग्रहस्थानम् प्रतिज्ञाविरोधो यथा र्थकत्वे हि विरोधप्रतिसन्धानमावश्यकम् इत्युपजी व्यत्वादयमेव दोषः । व्याप्तिमप्रतिसन्धाय विरोधप्रतिसन्धाने प्रतिज्ञाहेतुविरोधो[3] निग्रहस्थानं, तत्प्रतिसन्धाने तु हेत्वाभासतेति विशेषात् साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यविरुद्धोपलम्भाच्च । विरोधिसाधने त्रिविधप्रतियोग्युपलम्भात् साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भाच्च । निषेधसाधनेऽपि त्रिविधः । बाधाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धसाधारणानैकान्तिकसाहचर्यमस्य क्वाचित्कम् व्याप्यत्वासिद्धिसाङ्कर्यम्, सर्वत्र पृथक्त्वञ्चोपजीव्यत्वादिति दिक् ।

प्रकृतसाध्यहेत्वोः किन्तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसम इत्याचार्याः । विरोधिधर्मद्वयविषयसंशयानुमितिजनकत्वं प्रकरणसमत्वमिति रत्नकोषकृतः । एकधर्मनिष्ठतद्व्याप्यत्वप्रकारकविषयत्वपक्षधर्मताप्रकारकविषयत्वप्रतियोगिज्ञानसमानदेशसमानकालीनत्वे सत्येकधर्मनिष्ठतदभावव्याप्यत्वप्रकारकविषयताद्वयप्रतियोगिसाधनत्वम्[4] प्रकरणसमत्वमिति मणिकण्ठमिश्राः । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या विरुद्धकार्यकलिङ्गत्वं तदिति चिन्तामणिकृतः । विरोधिबोधकान्यतमगमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं वा तत् । केवलान्वयिन्यपि 'शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्' इति प्रयुक्ते अभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिघटत्वव्यापकान्यत्वात् पटवत्, यद्वा घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटनिष्ठसदातनाभावत्वात् अभिधेयत्वान्योन्याभाववदिति कथञ्चित् प्रयोगसम्भवात् । केवलान्वयित्वग्रहकाले इदमवर्तते । अतएव दशाविशेषदोषोऽयम् ।

साध्यव्याप्यत्वप्रकारकप्रमाव्यतिरेकपक्षधर्मताप्रकारकप्रमाव्यतिरेकान्यतरत्वमसिद्धत्वम् । अन्यतरत्वन्तदन्यान्यत्वम् । अतो धर्मैकमात्रव्यतिरेकस्तत्र नाव्याप्तिः । व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामप्रमितोऽसिद्धः । स चायं व्याप्त्यप्रमायां पक्षधर्मताप्रमायां उभयाप्रमायां चानुगत इत्येके । तन्मतेऽज्ञा[5]यमाना व्याप्तिसिद्धिर्हेत्वाभासः । आश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धि-

१ not in B २ 'तत्र' । ३ 'साध्याभावव्याप्यत्वात्' । ४ धर्म । ५ 'ज्ञानत्व' ६ _

स्वरूपासिद्धयः प्रत्येकमेव हेत्वाभासाः। प्रत्येकज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात्। न च विभागव्याघातः असिद्धत्वे नैकेन रूपेण त्रयाणामुपसंग्रहस्य महर्षिणा कृतत्वात् इति चिन्तामणिकृतः। तत्राश्रयासिद्धिराश्रयस्वरूपासिद्ध्या तद्विशेषणासिद्ध्या वा। यथा गगनकमलं सुरभि कमलत्वात्। द्वितीयासिद्धिस्साधनस्थले सन्देहस्य सिसाधयिषायास्तदुभययोग्यताया वा पक्षविशेषणस्य विरहात्। स्वरूपासिद्धिः साधनस्वरूपविरहात्। यथा गगनमनित्यं कृतकत्वात्, गगनमनित्यं क्रियावत्वे सति निःस्पर्शत्वात् मनोवत्। व्याप्यत्वासिद्धिरपि व्याप्तिविरहात्। तत्रासमर्थविशेषणासमर्थविशेष्यासमर्थोभयसन्दिग्धासमर्थविशेषणसन्दिग्धासमर्थविशेष्यसन्दिग्धासमर्थोभयभेदादनेकप्रकारिका। उपाधितत्सन्देहाद्वा प्रयोजकादीनामप्यनिबन्धनात्वेनैवानुप्रवेशः। व्यभिचारविरोधयोरपि द्वारं व्याप्यत्वासिद्धेरुपजीव्यत्वाच्च पृथगुद्भावनम्। तल्लिङ्गातिरिक्तप्रमाणेन पक्षे साध्याभावप्रमा बाधः। विरोधिस्थले क्वचित् साध्याभावप्रमा तेनैव लिङ्गेनेति न तत्रातिव्याप्तिः। साध्याभाववत्तया निश्चितपक्षकत्वम् प्रमितसाध्याभाववद्धर्मित्वम् प्रमिताभावप्रतियोगिसाधकत्वं वा असाधकतालिङ्गम्। यद्वा बाधितत्वम्। तथाहीदमसाधकम् बाधितत्वात्, साध्याभाववत्तया निश्चितपक्षकत्वात्, इति प्रयोज्यम्।

बाधश्च स्वरूपसन्नेवानुमितिप्रतिबन्धको न तु ज्ञातो, विरोधिज्ञानस्य स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। नेदं रजतमितिज्ञाने सति रजतमिदमिति ज्ञानानुदयात्। शङ्खमुखयनुमानानन्तरमपि यत्पीतिमज्ञानम् तत्रानुमानञ्च प्रत्यक्षविरोधि किन्तु साक्षात्कारएव दर्शनबलेन, तथैव विरोधकल्पनात्। न चैवंसति साधारण एवायन्दोषः इति न हेत्वाभासः। स्वार्थानुमाने तथैव परार्थानुमाने बाधितविषयत्वस्य हेतुगतत्वेनोपसंहारादसाधारण्यमेव। बाधवत् सिद्धसाधनस्य हेत्वाभासान्तरत्वमनाशङ्कनीयम्। सिद्धेः सिद्ध्यन्तरम्प्रति स्वरूपतो प्रतिबन्धकत्वाद्बाधावधारणदर्शनात्। तेनास्य पक्षतावियटनमेव द्वारम्, न तु स्वातन्त्र्यम्। बाधे पक्षधर्मताविघटने सत्यपि स्वातन्त्र्येण सामर्थ्यादुपजीव्यत्वाच्च। स्वातन्त्र्यम् प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वम् पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः। सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानंविनाऽधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्चेति मणिकृतः। गन्धप्रागभावावच्छिन्ना पृथिवी गन्धवती पृथिवीत्वात् इत्यसंकीर्णबाधस्थलम्। साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्यव्यभिचारित्वे प्रकृते तदभावात् इत्यपि तदेव।

सचायम् बाधो दशविधः। धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितम्। घटो व्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण, परमाणवः सावयवाः मूर्तत्वादित्यनुमानेन, मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वा-

---

१ 'उपाधिसन्देहाद्वा'। २ 'गामकता'। ३ B adds शब्दोऽश्रावणः गुणत्वादित्यनुमानेन।

दिति तत्तुवर्णमयत्वबोधकागमेन । साध्यप्रतियोगिग्राहकबाधितम् । यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण, शब्दोऽश्रावणः गुणत्वादित्यनुमानेन, गवयत्वञ्च गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तम् जातित्वादित्युपमानेन । साध्यग्रहबाधितम् यथा शुचि नरशिरः प्राण्यङ्गत्वादित्यागमेन । हेतुग्रहबाधितम् जलानिलावुष्णौ पृथिवीतेजोविपरीतस्पर्शत्वात् तेजोवदिति प्रत्यक्षेण, मनो विभु ज्ञानासमवाय्याधारत्वात् इत्यनुमानेन' 'राजसूयं ब्राह्मणकर्तव्यम् स्वर्गसाधनत्वात्' इति राजसूयकर्तव्यताबोधकागमेन ।

एते च हेत्वाभासाः, निग्रहस्थानं हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति सूत्रात् । अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन विरोधादिनिग्रहस्थानोत्तीर्णस्य साधनप्रयोगस्य चतुर्धा दुष्टत्वम् सम्भवति । हेतुतो यथाऽनैकान्तिकादि । दृष्टान्ततो यथा साध्यविकलसाधनविकलाश्रयविकलोभयविकलाः तर्कतो यथा आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाः । तदितरानिष्टप्रसंगभेदात्; उक्तितो यथा अनुपदर्शितान्वयविपरीतोपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकाः संगृह्यन्ते । एतेषां च यथायथं हेत्वाभासेऽनन्तर्भूय निग्रहस्थानत्वमित्याचार्याः । स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वममीषामित्यन्ये ॥ तत्र साध्यविकलो यथा—'पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वात् अयोगोलकवत् । साधनविकलो यथा—पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादयोगोलकवत् । आश्रयविकलो यथा—शशशृङ्गवदिति । उभयविकलस्तत्रैव यथा जलहृदवदिति । अनुपदर्शितान्वयो यथा—पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् महानसवदिति । अनुपदर्शितव्यतिरेको यथा—पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वाज्जलवत् । विपरीतोपदर्शितान्वयो यथा—पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात्, यो यो वह्निमान् स धूमवान् इति । विपरीतोपदर्शितव्यतिरेको यथा—पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वात्, यन्न पृथिवी तन्नेतरभिन्नं यथा जलम् ।

तर्कत्वन्तु ज्ञानत्वावान्तरजातिविशेष एव तर्कयामीत्यनुगतमतिसाक्षिकः । व्याप्यारोपत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयव्यापकारोपवत्त्वमेव वा तर्कत्वम् । तत्र व्यापकारोपभागस्तर्क्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या तर्को व्यापकारोपभागो भावव्युत्पन्नस्तर्कणमितितर्कः । सम्भावनात्मकन्तु ज्ञानं न तर्कः, किन्तर्हि हीनकोटिकः संशय एव । व्याघातोऽपि न तर्कविशेषः किन्तु विरोधनिग्रहस्थानान्तर्भूतः । आत्माश्रयादयोऽप्यनिष्टप्रसङ्गान्तर्भूता एव, न तु तर्कस्य पञ्चविधत्वमिति केचित् । तत्र स्वाव्यवहितापेक्षणमात्माश्रयः, स्वस्य स्वापेक्षणमिति यावत् । तदयमुत्पत्तौ स्थितौ ज्ञप्तौ च प्रवर्तते । यद्ययं घट एतद्घटजन्यः स्यात् एतद्घटाधिकालवृत्तिर्न स्यात्; अथवा यद्ययं घट एतद्घटजनकः स्यात् एतद्घटपूर्वकालवृत्तिः स्यात् । उत्पत्तौ स्थितौ च यदीदं रूपमेतद्रूपाधिकरणं स्यात् तदेतद्घटः स्यात् द्रव्यं वा स्यात् गुणो न स्यादिति । ज्ञप्तौ च

१ ग्राहक । २ ग्राहक ।

घटे तज्ज्ञानं यदि घटे तज्ज्ञानजनकं स्यात् तदा घटे तज्ज्ञानोत्पत्तिकालोत्पत्तिकं न[1]
स्यादिति। एवमन्योन्याश्रयोऽपि स्वापेक्षापेक्षित्वम्। तच्चैवमापद्यते। यद्ययं दण्ड एत-
द्दण्डजन्यः[2] स्यात् तदा नैतदुत्पत्तिकालवृत्तिः स्यात्। यद्वा यद्ययं घट एतद्घटजनकजन्यः
स्यात् एतद्घटजनकपूर्वकालपूर्ववर्ती स्यात्। एवं स्थितिज्ञप्त्योरप्येतदपादानमूह्यम्।
स्वापेक्षापेक्षापेक्षित्वं व्यवस्थितनान्तरितस्वापेक्षित्वं वा चक्रकम्। तच्चैवं प्रवर्तते—यद्ययं
घट एतद्घटजन्यजन्यः स्यात् एतद्घटोत्पत्तिकालवृत्तिर्न स्यात्; एवं यद्येतद्घट एतद्घट-
जनकजनकजनकः स्यात् एतद्घटजनकजनकवर्ती स्यादित्यादि। अनवस्थापादनमग्रे
वक्ष्यते। आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाव्याघातप्रतिबन्दिभेदात् केचित् षट्तर्कीना-
चक्षते। अविनिगमकादिकम् वक्ष्यते॥

अथ छलम्। स दूषणापरिस्फूर्तौ विजिगीषयाऽस्य प्रयोगो बुद्धिपूर्वकः। क्वचि-
त्तात्पर्यभ्रमादस्य पातः। प्रथमकक्षायामिदन्न सम्भवति। द्वितीयकक्षास्वस्य सम्भवः।
तृतीयकक्षासूद्भावनम्। परतात्पर्यविषये शब्दतात्पर्यसञ्चारेण दूषणवचनं छलमिति
सामान्यलक्षणम्। वादिनाऽन्यथाभिप्रायपूर्वकम् वाक्यान्तरेण दूषणाभिधानं वा कल्पितदूष्य-
दूषणं छलमित्याचार्याः। तत् त्रिविधम्—वाक्छलम्, सामान्यच्छलम्, उपचारच्छलञ्च।
तत्र मुख्यार्थतात्पर्येण प्रयुक्ते मुख्यार्थसञ्चारेणाभिधानम् वाक्छलम्। तदपि त्रिविधम्
धर्मिपदसञ्चारात् धर्मपदसञ्चारात् उभयपदसञ्चाराच्च। तदपि प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्त
भेदान्नवविधम्। तत्र प्रतिज्ञायां धर्मिपदसञ्चाराद्यथा—'भूभृदयम् समरप्रियो महा-
बलत्वादिति प्रयुक्ते', भूभृति पर्वते समरप्रियता बाधितेति महाबलत्वादिति हेतुः स्वरूपा-
सिद्ध इति। धर्मपदसञ्चाराद्यथा, 'ब्राह्मणोऽयमक्षर रहितो महाकुलत्वात्' इत्यत्राक्षरा-
दिराहित्यमिन्द्रियराहित्यमस्य बाधितम् इति। उभयपदसञ्चाराद्यथा—'भूभृदयं सैन्धव-
वान्' इति राजाभिप्रायेण प्रयुक्ते पर्वते लवणमस्त्येवेति सिद्धसाधनम्। अथवा अजा गर्भ-
वतीत्यत्र छागी अन्तर्वत्नीत्यर्थः, अजायाः प्रकृतेः गर्भोऽभ्यन्तरमसिद्धम् गर्भस्य मूर्तधर्म-
त्वात् इति॥ हेतौ यथा-नेपालादागतोऽयं नरः कम्बलवत्त्वादिति अत्र विशेषणपदे नूतन-
परे संख्यासञ्चारात् स्वरूपासिद्ध्यभिधानम्। गजोऽयमहाद्विजत्वात् इति विशेष्यपदे दन्त-
परे, नायम् महान् ब्राह्मण इति स्वरूपासिद्धिरिति। एवं गजोऽयं गुरुद्विजत्वात् इत्यत्रोभय-
पदसञ्चारान्नायमध्यापको द्विज इत्यसिद्धिः इति॥ दृष्टान्ते च—साध्यविकलसाधनविकलो-
भयविकलत्वोद्भावनात् त्रैविध्यम्। तारकाः अस्मदादिद्वारा सदा गगनेचरत्वात् पतङ्गवत्,
सूर्यपरं पतङ्गपदम् शलभे सञ्चार्य साध्यवैकल्योद्भावनम्। घटो द्रव्यं सावयवत्वात्
अम्बरवदिति वस्त्रपरे अम्बरपदे गगनसञ्चारेण साधनवैकल्योद्भावनम्। अयम्पशुर्विषाणि-
त्वात् गोवदिति वाण्यां सञ्चार्योभयवैकल्योद्भावनम्। यद्यप्युभयवैकल्येपि प्रत्येकवैकल्यम्

1 Not in A 2 दण्डान्य'।

तथाऽप्यत्यन्ताशक्तिसूचकतया पृथगुपादानम् । एवन्दूषणादावपि चिन्तनीयम् । यथाऽन्यथासिद्धो नसिद्धोऽसिद्धः कथमपि सिद्धत्वादित्यादि । एवं नञादावत्यन्ताभावपरेऽन्योन्याभावसञ्चारेणान्योन्याभावात्यन्ताभावसञ्चारेणोह्यम् । आनन्त्यमेवास्य, दिगुपदर्शनमात्रमेतदिति ॥ ननु 'वक्तुरेवायमपराधो यतो विशेषपदमन्तरेणसामान्यपदोपादानम्' इति चेत्, न, सङ्केतस्यैव ताद्रूप्यात्, प्रकरसमभिव्याहारादिबलेन सामान्यशब्दस्यापि विशेषणपरत्वौचित्यात् ॥ विवक्षितवाक्यार्थे तात्पर्यार्थसञ्चाराद् दूषणाभिधानं सामान्यच्छलम् । तच्च पदवाक्यतात्पर्यसञ्चाराद्विविधमपि प्रत्येकं षड्विधम् । तद्यथा । सम्भवे नियमतात्पर्यसञ्चारः—अयं सम्भावितविद्यः ब्राह्मणत्वादित्युक्ते, ब्राह्मणत्वं न विद्यावत्त्वनियतम् व्रात्ये व्यभिचारात् । नियमे सम्भवः 'यो धूमवान् स वह्निमानित्युक्ते, सम्भवति धूमवति वह्निर्न त्वेतावता धूमाद्वह्निसिद्धिरपि । उद्देश्यविधेयत्वसञ्चारः—शब्दोऽनित्य इति शब्दमुद्दिश्यानित्यत्वे विधेये न हि योऽनित्यः स सर्वः शब्दः, घटादेरनित्यस्यापि अशब्दत्वादित्यंशबाधः । विधेये उद्देश्यत्वसञ्चारो यथा—अनित्यं कार्यमनित्यत्वादित्युक्ते कार्यत्वं यद्विधेयम् तत्रोद्देश्यत्वसञ्चारात् साध्याविशिष्टत्वाभिधानम् । विशेषणे विशेष्यत्वसञ्चाराद्यथा—'द्विजशतम्भोजितम्' इत्यचेतनायाः शतसंख्याया भोजित्वासम्भव इति । विशेषणान्तरे विशेषणान्तरसञ्चारो यथा—'शतं द्विजातयो भोजिताः' इति । 'सनकादयो भोजिताः न द्विजातय' इत्यत्र विशेष्ये विशेषणान्तरसञ्चारादपि सप्तमी विधा सम्भवति, तथाऽपि विशेषणे विशेष्यसञ्चारस्याकृतिगणत्वेन तत्संग्रहः ॥ उपचारावृत्त्या प्रयुक्ते मुख्यतात्पर्यकतया[1] दूषणमुपचारच्छलम् । 'मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते मञ्चस्याचेतनस्य क्रोशनकर्तृत्वमनुपपन्नमिति । 'कथायां लक्षणयाकथम्प्रयोग' इति चेत्, न, लौकिकलक्षणाया मुख्यतुल्यत्वात् । अस्यापि प्रतिहेतुदृष्टान्ताश्रयतया नवविधाः । तत्र प्रतिज्ञायाम् यथाऽयम्माणवकः सिंहइत्यत्र माणवके सिंहत्वम् बाधितम् इति । एवमयम्पुरुषव्याघ्रो राजशार्दूल इत्यादौ द्रष्टव्यम्[2] । हेतौ यथा—अयं देशो घोषवासयोग्यः गंगात्वादित्यत्र मुख्यमर्थमादायविरुद्धत्वोद्भावनम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । दृष्टान्ते–यथा 'अयम्पुरुषः क्रोशनकर्ता भीतत्वात् मञ्चवत्' इत्यत्र साध्यसाधनोभयवैकल्यम् मुख्यमर्थमादाय । एवम् 'अयंदेशो घोषवासयोग्यो विस्तीर्णत्वात् गङ्गावत्' इत्यत्र मुख्यमर्थमादाय साध्यवैकल्योद्भावनम् । एवम् 'अयन्देशो महान् घोषवासाधिकरणत्वात् गङ्गावत्' इति साधनवैकल्योद्भावनम् ॥ तदेतेषु छलप्रभेदेषु प्रत्युत्तरमेवमूहनीयम्, नव कम्बलत्वादितिनूतनकम्बलत्वम् विवक्षितम्, नतु नवसंख्यायोगिकम्बलत्वमित्यसिद्धयुद्भावने निरनुयोज्यानुयोगन्ते निग्रहस्थानमिति दूषणेष्वप्येवं छलमूहनीयमिति ॥

---

[1] तात्पर्यकल्पनया । [2] अयंदेशाद्यवकाशादिः गंगात्वादित्यत्र मुख्यमर्थमादायानैकान्तिकत्वोद्भावनम् ।

अथ जातिः । व्याप्तिमपुरस्कृत्यासाधकत्वसाधनाभिप्रायेण प्रयुक्तमुत्तरं जातिः, साधकताप्रयोजकरूपेण[1] परासाधकतासाधनं वा । न तु सिद्धदूषणासमर्थमुत्तरं जातिः । असिद्धस्यापि दूषणासमर्थस्य जातित्वात् । यदि घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्द इति, 'नित्यसाधर्म्यात् विभुत्वान्नित्यः किन्न स्यादिति प्रत्यवस्थानसम्भवात् ॥ तत्र प्रथमं साध्यस्य[2] समा । सा चैवम्प्रवर्तते—। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्धटवदिति स्थापनायां यदि घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादयमनित्यो, हन्त ! आकाशसाधर्म्यात् प्रमेयत्वात् नित्यएव किन्न स्यादिति । इयञ्च सद्विषया, स्थापनायाः सम्यक्त्वात् । अथासद्विषया—शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्यत्रासमीचीनायां स्थापनायां अनित्यसाधर्म्यात् अनित्य एव किन्न स्यात् इति । असदुक्तिका तृतीया । नित्यः शब्दः श्रावणत्वादिति प्रयुक्ते श्रावणत्वान्नित्यत्वसाधर्म्याद्यदि नित्यः तदा कृतकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्य एव किन्न स्यादिति । उक्तिमात्रमत्र दूष्यम्, न तु साधनमपि । यद्यप्यसदुक्तिकायामसद्विषयत्वध्रौव्यम् तथाऽप्युक्तदोषादपिजातिः सम्भवतीति प्रदर्शनार्थम् प्रकारत्रयाभिधानमकरोत् । अस्याःसद् षणास्फुरणम् प्रौढिर्वादो वाऽवसरः । विपक्षान्वयिधर्मवत्त्वप्रदर्शनमात्रं कारणम् । हेतुदूष्यः सत्प्रतिपक्षत्वमारोप्यम् तद्भ्रान्तिः फलम् ॥ एवं वैधर्म्येण स्थापनायां साधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् साधर्म्यसमैव । यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यत् नित्यन्तन्न कृतकम् यथा गगनम्' इति, प्रयुक्ते नित्यवैधर्म्यात् कृतकत्वात् यथाऽनित्यत्वं तथानित्यसाधर्म्यात् प्रमेयत्वान्नित्यमेव किन्न स्यात् । न चेदेवमनित्योऽपि न स्यात्, अविशेषात् । तथा च साधर्म्यवैधर्म्यान्यतरोपसंहारे अपुरस्कृतनियमेन साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमेति लक्षणम् । एवं साधर्म्यवैधर्म्यान्यतरोपसंहारे अपुरस्कृतनियमेन धर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा । यथा 'शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवत्' इति प्रयुक्ते, यथाऽनित्यसाधर्म्यादनित्यः तथाऽनित्यवैधर्म्यात् श्रावणत्वान्नित्य एव किन्नस्यात् अनित्यवैधर्म्याविशेषात् । एवम् वैधर्म्येण स्थापनायां वैधर्म्येण प्रत्यस्थानमूहनीयम् । एते च जाती प्रमाणान्तरेणापि सत्प्रतिपक्षदेशनया प्रवर्तेते । तद्यथा । 'शुक्लोऽयं शंखत्वात् इतरशंखवत्' इति प्रयुक्ते, 'नायं शुक्लः प्रत्यक्षतः पीतस्यैवोपलब्धेः, न चेत् प्रत्यक्षम् बाधकम् तदा अनुमानमपि न साधकम् अविशेषात् । एवं 'नरास्थि शुचि प्राण्यङ्गत्वात्' इति प्रयुक्ते प्रत्यवतिष्ठते—यद्यनुमानाच्छुचि तदाऽऽगमादशुच्येव किन्न स्यात्, अविशेषात् । एवम् 'इयं व्यक्तिर्न गवयपदवाच्या व्यक्तित्वात् गोव्यक्तिवत्' इति प्रयुक्ते प्रत्यवतिष्ठते—'यद्यनुमानान्न गवयपदवाच्यता तदोपमनाद्गवयपदवाच्यतैव किन्न स्यात्, अविशेषात् । समबलत्वाभिधानात् सर्वत्र सत्प्रतिपक्षत्वमेवारोप्यम् । तदनयोर्जात्योः सर्वजातिसाधारणम् दुष्टत्वमूलम् व्याघातः । असाधारणन्तु

---

१ स्वासाधकप्रयोगस्पिणः । २ ऽसम्बद्धमुत्तरं । ३ साधर्म्यसमा । ४ नित्यसाधर्म्यात् श्रावणत्वात् नित्य एव किन्न स्यात् । अनित्यवैधर्म्यान्नचेत् नित्यस्तदा नित्यसाधर्म्यादनित्योऽपि न स्यात् अविशेषात् ।

युक्ताङ्गहीनत्वम् युक्तस्याङ्गस्य व्यासे हानात्। अयुक्ताङ्गाधिक्यन्तु साधर्म्यवैधर्म्ययोरयुक्तयोरेवाङ्गत्वोपगमात् साध्यसाधनान्यतरसहचारमात्रेण पक्षे अविद्यमानधर्मासञ्जनमुत्कर्षसमः। पक्षे असतो धर्मस्य पक्षवृत्तिधर्मसहचरितस्य सहचारमात्रपुरस्कारेण पक्षे आपादनं वा। एवञ्च प्रवर्तते—यदि कृतकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्दस्तदा तत एव रूपवत्त्वसाधर्म्याद्रूपवानपि स्यात्। न चेद्रूपवत्त्वं तदाऽनित्यत्वमपि न स्यादविशेषात्। एवं क्षित्यादि सकर्तृकम् कार्यत्वादिति[1] प्रयुक्ते, कार्यत्वं शरीरकर्तृकत्वसहचरितमिति, क्षितावपि शरीरी कर्ता स्यात्, न चेच्छरीरी कर्ता तदा कर्ताऽपि न सिद्ध्येदविशेषात्। एवं यथा कृतकत्वादनित्यःतथा कृतकत्वादेव क्रियावानपि शब्दः किन्न स्यात्। घटो वा कृतको न श्रोत्र एवं शब्दोऽप्यश्रौत्रः स्यात्। तथाच विवक्षितविपरीत साधनाद्विशेषविरुद्धो हेतुरिति, सदसद्विषयत्वाद्विधेयम्। असदुक्तिकञ्चेह न सम्भवति। उत्कर्षेण प्रत्यवस्थानस्यासदुत्तरनियमात्। दृष्टान्ते घटादौ रूपादिनाऽऽपाद्येन कृतकत्वस्य हेतोः सहोपलम्भ एवास्योत्थानबीजम्। हेतुदूष्यः, प्रतिकूलतर्कप्रतिघातो विरोधेविरोधोवाऽऽरोप्यः। वादिनि मध्यस्थे वा भ्रान्तिः फलम्। व्याघातापादनेन व्याप्त्यपुरस्कारेण युक्ताङ्गहान्या वा जातिरियमुद्धर्तव्या। सम्बन्धमात्रपुरस्कृतव्यापकस्य धर्मस्य व्यावृत्त्या साध्यदृष्टान्तयोः सिपाधयिषितसाधनाभिमतधर्माभिमतान्यतरभावप्रसञ्जनमपकर्षसमा। सहचरितमात्रधर्मव्यावृत्तिनिबन्धनया सहचरितयत्किंचिद्धर्मव्यावृत्त्या वाऽनिष्टप्रसञ्जनमपकर्षसमेत्यन्ये। एक धर्मनिवृत्त्या साध्यसिपाधयिषितहेत्वोरन्यतरस्यापकर्षणमपकर्षसमेत्याचार्याः। सा चैवम्प्रवर्तते—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्युक्ते घटः कृतको नामूर्त इति शब्दोऽपि नामूर्तः स्यात्। एवं दृष्टान्तेऽप्यपकर्षो यथा—शब्दः कृतको नीरूपः इति घटोऽपि नीरूपः स्यात्। एवं कृतकेऽपि शब्दे यथा रूपवत्त्वमास्ति तथा कृतकेऽपिघटेऽनित्यत्वम्मा भूत्, तथा साध्यविकलो दृष्टान्तः। एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्युक्ते, शब्दः कृतकोऽपि नीरूपो दृष्टः, न च घटस्तथा, तत्साधनविकलो दृष्टान्तः॥ एवमीश्वरानुमाने—कर्तृत्वव्यापकशरीरव्यावृत्त्या कर्तृत्वव्यावृत्त्यापादनम्, तदस्याव्यापकानुपलब्धिद्वारा हेतुर्दूष्यः। तत्रापि साध्यापकर्षे पक्षे बाधः साधनापकर्षे स्वरूपासिद्धिः। एवं दृष्टान्ते साध्यसाधनापकर्षे दृष्टान्त एव दूष्यः स्वव्याघातकत्वात्। व्याप्त्यपुरस्काराच्चेयमुद्धर्तव्या। दृष्टान्तवृत्तिसाध्यानुकूलधर्मवत्तया गमकत्वमित्यभिमानेन दृष्टान्तान्तरव्यापनीयत्वापादानं वर्ण्यसमा यत्किञ्चिद्धर्मसाम्येन सपक्षत्वापादनंवा। सा चैवम्प्रवर्तते—साध्यसिद्ध्यौपयिकसमस्तविशेषणवद्धेतुमत्तया घटो दृष्टान्तः स्यात्, नत्वन्यथासिद्ध्यसिद्ध्योपयिकानि हेतुविशेषणानि। असिद्धार्थत्वं संशयसमानविषयत्वप्रवृत्तसाध्यज्ञापनशक्तित्वम् व्याप्तिग्राहकमानविरहः स्वरूपविशेषवचेति पञ्चतयी। यदि घटोऽप्यसिद्धार्थहेतुमान् तदा साध्यवत्तया व्यापनीयः

---

१ सामान्य। २ विच। ३ कपसमः। ४सतो।

स्यात्। नहि साध्यविकलो दृष्टान्तो नाम । अथ न तथाऽपि पक्षविवक्षितहेतुमत्तया व्यापनीयः स्यान्नहि साधनविकलो दृष्टान्तः, वर्ण्यत्वं व्यापनीयम् सपक्षे पक्षत्वासञ्जनमिति यावत्। एवं संशयसमानविपर्ययत्वादिचतुष्टयेऽप्युदाहार्यम् । दृष्टान्तो दूष्यः, तद्भ्रान्तिः फलम् ॥ किञ्चिद्धर्मेण पक्षस्य सपक्षत्वापादनमवर्ण्यसमा । दृष्टान्तमात्रवृत्तिसिद्धचतुगुणधर्मयोगायोगान्यतरेण साध्यस्य व्यापनीयत्वप्रतिपादनं वा । सा चैवम्प्रवर्तते—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इति प्रयुक्ते, यादृशो हेतुर्दृष्टान्ते तादृश एव पक्षे वक्तव्यः। तथा दृष्टान्तोऽनुवर्ण्यते, नानित्यत्वलक्षणसाध्यवत्तया इदानींव्याप्यते । तथा शब्दोऽपि न वर्ण्यः स्यान्न पक्षत्वेन निर्देश्यः स्यादिति यावत्। दृष्टान्ते च हेतोः सिद्धार्थत्वमसन्दिग्धविपर्ययत्वम् अप्रवृत्तसाध्यव्यापनशक्तित्वं साध्यासाधकप्रमाणान्तरवत्ता स्वरूपविशेषश्चेति पञ्च विशेषणानि। एतादृशपञ्चविशेषणसम्पन्नहेतुमान् यदि शब्दः तदा कथमपक्षत्वेन वर्ण्यते। एवमपि चेत् पक्षत्वेन वर्णनीयः तदा तादृशो हेतुस्तत्र नास्तीति स्वरूपासिद्धिः। एवमाश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धी दर्शनीये । तदाभासा चेयम् हेतुर्दूष्यः स्वव्याघातत्वादुद्धरणीयः ॥ साध्यसम्बन्धिदृष्टान्तसम्बन्धिधर्मव्यभिचारबलेन हेतोर्व्यभिचारापादनम् विकल्पसमा । किञ्चिद्धर्मव्यभिचारमूलकप्रकृतसाध्यव्यभिचारापादनं[2] वा । तत्र हेतोर्धर्मान्तरम्प्रति धर्मान्तरस्य[1] साध्यधर्मम्प्रति वा व्यभिचारदर्शनमस्या मूलम्। एवञ्च प्रवर्तते—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इति प्रयुक्ते । कृतकं किञ्चिद्रूपवत् किञ्चिन्नीरूपम्, तथा कृतकमपि किञ्चिन्नित्यं किञ्चिदनित्यं स्यात्। द्वितीयाऽत्रैव प्रयोगे यथा—प्रमेयत्वेन समानेऽपि किञ्चिन्नित्यं किञ्चिदनित्यम् तथा कार्यत्वे समानेऽपि किञ्चिन्नित्यं किञ्चिदनित्यमिति व्यभिचारः। तृतीया—पूर्ववत्प्रयोगे यथा द्रव्यत्वसमानेऽपि किञ्चिदुष्णं किञ्चिदनुष्णम्, तथा कृतकत्वे समानेऽपि किञ्चिन्नित्यं किञ्चिदनित्यम् भवेदिति व्यभिचारः। एवं धर्मान्तरस्य हेतुम्प्रति, साध्यधर्मस्य साध्यधर्मान्तरम्प्रति पक्षे दृष्टान्ते वा व्यभिचारदर्शनादस्याःप्रपञ्च ऊहनीयः । अत्र च हेतुर्दूष्यः व्यभिचार आरोप्यस्तद्भ्रान्तिः फलम्, स्वव्याघातत्वरहितमुद्धारप्रकारः ॥ सिद्धान्तानान्तरप्रयोगे[3] साध्यत्वापादनं साध्यसमा । एतत्प्रमासाध्ये चैतत्प्रमाणाङ्गत्वमित्यभिमानेन तदनुरूपदूषणोद्भावनं वा। सा चैवम्प्रवर्तते—पक्ष[4]हेतुदृष्टान्तधर्माणां तत्स्थापनानुमानान्तर्भूतानामपि यदि नैतत्प्रयोगसाध्यता तदा तेषां सिषाधयिषितसाध्यकत्वमपि न स्यात् अविशेषात्। अथ सिषाधयिषितसाधकत्वमभिमतम् तर्हि पक्षादिसाधकत्वमभ्युपगम्यताम्, तुल्ययोगक्षेमत्वात् । विपक्षादीनामानान्तरसिद्धत्वलिङ्गस्याप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । तथा च स्थापनाप्रयोगे पक्षादिसिद्धिस्तत्सिद्धौ स्थापनाप्रयोग इत्यन्योन्याश्रयः । पक्षासिद्धावाश्रयासिद्धिः हेत्वसिद्धिः, हेत्वसिद्धौ स्वरूपासिद्धिः, व्याप्त्यसिद्धौ व्याप्यत्वासिद्धिः,

---

१ साध्यधर्मान्तरं । २ व्याप्यव्यभि । ३ सिद्धान्तं । ४ म च पक्ष ।

दृष्टान्तासिद्धौ च व्याप्त्यसिद्धिरेवेत्यादिकमूह्यम् । तदेवारोप्यम्, तदाभासाश्चेयम् । स्वव्याघातकत्वमुद्धारप्रकारः ॥ आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकादिसकलदेशनाभासेयमिति केचित् । कारकज्ञापकहेतुभेदेन व्याप्तिसमा द्विविधा[1] । एकमप्राप्तसमाऽपि युगपद्ग्राहिणी चैते जाती परस्परापेक्षित्वात् । तत्र साध्यव्याप्तिमात्रबलेन विशेषापादनात् साधकदोषाभिधानम् प्राप्तिसमा साध्याप्राप्तिबलेनातिप्रसङ्गात् । साधनदोषाभिधानमप्राप्तिसमा । एवञ्च प्रवर्तते—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति प्रयुक्ते लिङ्गज्ञानस्य कार्यमनुमितिज्ञानम्; तच्च कार्येण नाप्राप्तम् जनकमतिप्रसङ्गात् । तेन प्राप्तं[2] वाच्यम्, तच्च प्राप्यते नासदिति कारणवदिति कार्यस्यापि सत्त्वाविशेषात् कार्यकारणभावः । नहि सदेव जन्यते । एवन्तन्तवोऽपि पटम्प्राप्य जनयेयुरिति न कार्यकारणभावः । किञ्चातिप्रसङ्गभयेन कारणस्य कार्येण प्राप्तिर्वाच्या । तथा सति गङ्गा सागरप्राप्ता न सागरभिन्ना, तथा कारणमपि कार्याद्भिन्नम् भवेत् । एवम्प्राप्तो घटः प्रतिबध्यते[3] । भूतत्वेनाप्राप्त इति तत्र सत्प्रतिषेधानुपपत्तिरिति अनेकप्रकारिका व्याप्तिसमा । अप्राप्तिसमा चैवम्प्रवर्तते—कारणं ज्ञापकं वा न प्राप्तं वाच्यम् अविशेषात्, कार्यकारणभावज्ञाप्यज्ञापकभावभङ्गप्रसङ्गात् । तथा चाप्राप्यजनकत्वम् ज्ञापकत्वम्[4] वाच्यम्; तच्च न सम्भवत्यतिप्रसङ्गात् । नह्यप्राप्तोऽग्निर्दहति प्रदीपो वा ज्ञापयतीति उभयोरपि हेतुर्दूष्यः[5] । प्रतिकूलतर्कपराघातदेशनाभासे चेत्[6] स उत्तरं स्वव्याघातकत्वमेव । अनवस्थाभासप्रसङ्गः समाप्तिसमा । सा चैवम्प्रवर्तते—यत् कारकं यच्च ज्ञापकम् तदुभयमपि कारकज्ञापकाधीनमेवन्तत्कारकमपि तत्कारकाधीनम् तज्ज्ञापकन्तज्ज्ञापकाधीनम् । एवं दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तो वाच्यः । दृष्टान्तस्य चेन्न दृष्टान्तापेक्षा, तदा दार्ष्टान्तिकेऽपि न दृष्टान्तापेक्षा । तज्ज्ञानेऽपि तज्ज्ञानमित्यसिद्धञ्च साधकम् । सिद्धिस्तत्कालीनसाधकाधीनैवेत्यभिमानो जातिवादिनः । कतिशार्थान्वयिनि चेयं जातिः । अस्यामेव जातौ खाण्डनिकानां निर्बन्धः । तथाहि घटसत्तां व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्प्रमाणसद्भावो वाच्यः । तेन विना तत्सत्त्वे वैपरीत्यमेव किन्न स्यात् । ततश्च प्रमाणसत्ताऽपि न प्रमाणं विनाऽपि स्वीकार्या, सर्वप्रमाणनिवृत्ते[7] वस्तुसत्तानिवृत्तिनियतत्वादित्यादि स्वव्याघातकत्वमुत्तरम् । अथ दृष्टान्तप्रदर्शनमात्रेणापुरस्कृतहेत्वङ्गमात्रस्य प्रत्यवस्थानम्प्रतिदृष्टान्तसमा । सा चैवम्प्रवर्तते-शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति प्रयुक्ते घटदृष्टान्तेन चेदनित्यत्वम् तदाऽऽकाशदृष्टान्तबलेन नित्यत्वमेव किन्न स्यात् । हेत्वप्रधानदृष्टान्तमात्रं सिद्ध्यौपयिकमित्यभिमानो जातिवादिनः । समबलत्वाभिप्रायेणाभिधाने[8], सत्प्रतिपक्षदेशनाभासा अधिकबलत्वाभिप्रायेणाभिधाने बाधदेशनाभासा[9] चेयं

1 Not in B । 2 'कार्यकारणभावाभावः' । 3 'विध्येत' । 4 Not in B । 5 'वेम' इति द्वितीयपुस्तके पाठः । 'भासे चेत्तदुत्तरं' इति समीचीनः प्रतिभाति । 6 'स' । 7 'सर्वप्रमाणनिवृत्तेस्तत्सत्तानिवृत्ति' । 8 'समबलत्वाभिमानेन' । 9 'स्व' ।

हेतुर्दूष्यः। स्वव्याघातकत्वं स्फुटम्। असदवस्थायां तदवृत्तित्वेन तदङ्गवैकल्योद्भावनमनुत्पत्तिसमा । सा च धर्मिसाध्यहेतुदृष्टान्ततत्त्वज्ञानानुत्पत्तिविकल्पेन पञ्चधा प्रवर्तते। तत्राद्यायाः प्रवृत्तिस्वरूपं यथा । शब्दोऽनित्यः उत्पत्तिधर्मकत्वात् इत्युक्ते शब्दस्य धर्मिणोऽनुत्पत्तिदशायां उत्पत्तिधर्मकत्वस्य हेतोराश्रयभागासिद्धेः, हेतुः उत्पन्नानुत्पन्नसाधारण्येन शब्दस्य पक्षीकरणात् इत्यभिमानो जातिवादिनः । द्वितीया यथा—इदं गुरु पतनवत्त्वात्—इत्युक्ते पतनोत्पत्तेः पूर्वमपतनधर्मिणः पार्थिवत्वव्याघात इति व्यभिचारदेशना। पतस्य कथमपतनं धर्म इति व्याघातपुरस्सरं स्वरूपासिद्धत्वम्॥ तृतीया यथा—इदं गन्धवत् पृथिवीत्वात्—इत्युक्ते प्रथमक्षणे गन्धाभावात् पार्थिवत्वव्याघात इति व्यभिचारदेशना ॥ चतुर्थी यथा—आत्मा द्रव्यं गुणवत्वात्—इत्युक्ते प्रथमक्षणे निर्गुणो घटो न द्रव्यं इति व्याघातमुखेन साध्यवैकल्याभिधानम्। पञ्चमी यथा—वायुर्द्रव्यं स्पर्शवत्त्वात्—इत्युक्ते, अज्ञातस्य वायोर्द्रव्यत्वम् विवक्षितम् न च तत्रायं हेतुरुपपद्यते, तत्र भागासिद्धिः । एवमन्यासां ध्वंसावस्थायामापाद्यम् ।

केचित्तु विशेषान्तरविशिष्टविशेषान्तराभावसञ्जनमुखेन प्रत्यवस्थानम् उत्पत्तिसमेत्याहुः। तद्यथा-पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात्—इति प्रयुक्ते पर्वतत्वविशिष्टे धर्मिणि धूमवत्त्वमसिद्धम् विशेषणांशे तदवृत्ते रित्यादि। अपरे तु—उत्पद्यमानप्राक्काले तत्सम्बन्धाभावात् कारणत्वाभिमतस्याकारणत्वापादनमनुत्पत्तिसमेत्याहुः । तद्यथा—नहि कारणमात्रात् घटः किन्तु घटकारणात्, तथा चानुत्पन्नो घटो न स्वकारणविशेषणमिति विशिष्टकारणाभावात् घटानुत्पत्तिरिति ।

संशयसामग्र्येकदेशमात्रात् संशयापादनम् संशयसमा । सा चैवम्प्रवर्तते—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते, यथा कृतकत्वं निर्णयकारणमस्तीति निर्णयः स्यात् तथा संशयकारणमप्यस्तीति संशयेनापि भवितव्यम्। सत्यपि वा संशयकारणे संशयानुत्पत्तौ निर्णयकारणे सत्यपि निर्णयो न स्यात् अविशेषात् । न च निर्णायकाभावे संशयः संशायकाभावे निर्णय इति अस्यापि वक्तुं सुकरत्वात्, इति तत्र संशयकारणमेव द्वारम्, हेतुर्दूष्यः। कृतिज्ञप्तिसाधारणी चेयम्, विशेषणासिद्धिरारोप्या संशयाभावं विना कृतकत्वस्य निर्णायकत्वादित्यभिमानात् ।

यत्किञ्चिद्धर्ममात्रेणबाधाभिधानम् प्रकरणसमा प्रमोपयिकरूपवत्तयाऽभ्युपगतोत्कर्षेण बाधाऽभिधानमित्यन्ये । अपुरस्कृताधिकबलेन बाधाभिधाने सेत्यपरे । सैवम्प्रवर्तते—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति प्रयुक्ते, श्रावणत्वान्नित्य एव शब्दः सिद्ध इति भावः। न चेत् श्रावणत्वं बाधकम् 'कृतकत्वमपि न साधकमविशेषात्', प्रत्यक्षादिभिरपि

१ 'तदवृत्तित्वेन'। २ पार्थिवत्वात्। ३ एवमपंचान्तं ध्वंसावस्थायामापाद्यम्। ४ उत्पत्तेः। ५ मात्रेणाभिधानं। ६ बाभिधानम्।

बाध उदाहर्तव्यः। यथाऽत्रैव प्रयोगे प्रत्यभिज्ञानान्नित्य एव शब्दः सिद्धः—इति बाधिक-बलपुरस्कारेणोक्तिर्दुष्टा, उत्तरम् व्याघातकत्वम्॥

कालत्रयेऽपि साधनानुपपत्त्या हेतोरसाधनत्वापादनमहेतुसमा; हेतुत्वाभिमतस्य समयबन्धमात्रेण हेतुत्वविरोधापादनमहेतुसमेत्यन्ये; कृतिश्चासिसाधारणी चेयम्। एवम्प्रवर्तते—कार्यकारणयोर्ज्ञाप्यज्ञापकयोर्वा सहभावेऽविशेषादकारणत्वमज्ञापकत्वम्वा, पूर्वापरभावेऽपि साध्यसाधनोपहितरूपत्वात्, साध्यसाधनयोरेकतराभावेन कार्यकारण-भावो ज्ञाप्यज्ञापकभावो वेति अन्योन्यपदस्यान्योन्यगर्भत्वात्। न च प्राप्त्यप्राप्तिस-मसांकर्यम्, तत्र स्वरूपसतः सन्निकर्षविप्रकर्षचिन्ता इह तु कालनात्पर्यद्वारिके इयं शब्दद्वारिका, ते द्विविकल्पोपक्रमे इयं निर्विकल्पोपक्रमा, तत्र सहकारशक्तिर्दुष्या इह स्वरूपशक्तिः; ते विशेषणासिद्धिदेशनाभासे इयमप्रतिकूलतर्कदेशनाभासा। उत्तरं स्वव्याघातकत्वम्।

अर्थापत्त्याभासात् प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमा। सा चैवम्प्रवर्तते। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवदित्युक्ते अर्थादापद्यते[1] नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति प्रतिरोधः। अनुमानाद-नित्य इत्युक्ते अर्थादापन्नः प्रत्यक्षान्नित्य इति बाधः। कृतकत्वं साधकमित्युक्ते अर्थादापद्यते नान्यत् साधकमिति। इत्यादिक्रमेण सर्वदोषदेशनाभासेयम्। अनुक्ताक्षेपो द्वारम् हेतु-र्दूष्यः। असिद्धबाधाद्यन्यतमदारोप्यम्[2]। स्वव्याघातकत्वमुत्तरम्।

यत्किञ्चिद्धर्मदर्शनाद्यत्रक्वचिदविशेषादापादनमविशेषसमा। सा चैवम्प्रवर्तते। यदि कृतकत्वलक्षणै[3]धर्मोपपत्तेः शब्दघटयोरनित्यत्वलक्षणाविशेषो हेतुरतः सत्त्वलक्षणधर्मोपपत्ते-स्त्रैलोक्याविशेषः, अन्यथा त्वदपेक्षितोऽप्यविशेषो न स्यात्। तथा च पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्ता-विशेषेणाश्रयासिद्धिः साध्याविशेषादयो दोषा यथायथमापाद्याः। एवम्प्रमेयत्वेनावि-शेषे[4] त्रैलोक्यावैलक्षण्यम्। नवानां द्रव्यत्वेनाविशेषे रूपवत्त्वमूर्तत्वादिभिरविशेषापादन-मिति बहुप्रकारिकेयमूहनीया[5]। नचोत्कर्षसमाप्रभेदः[6]। तत्र विशिष्य किञ्चिद्धर्मोत्कर्षान् इह तु सामान्यन इति विशेषात्। स्वव्याघातकत्वमुत्तरम्।

किञ्चिद्धर्मबलेन स्वपक्षसाधनोपपादनात्प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा, परपक्षसाध-नबलेन स्वपक्षसाधनोपपादनम् दूषणाभिधानं वा। सा चैवम्प्रवर्तते। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यद्यनित्यत्वपक्षे प्रमाणमस्तीत्यनित्यः तदा नित्यत्वपक्षेऽपि किञ्चित् प्रमाणम्भविष्यति मदुक्तत्वात् त्वत्पक्षमत्पक्षान्यतरत्वात् विप्रतिपत्तिविषयत्वाद्वेत्यादि

---

१ "पद्यते शब्दो न नित्यविशेषविधेः शेषनिषेधपरत्वात् तथा च साध्यविकलो दृष्टान्तः। अनि-त्यसाधर्म्यादनित्य इत्युक्तेऽर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति प्रतिरोधः'। २ न्यतमपदरा। ३ 'लक्षणैकधर्म'। ४ 'शेषात्'। ५ 'केत्यूहनीया'। ६ 'नवेत्युभयत्र पाठः। परन्तु न चेति पाठः समीचीनः प्रतिभाति।

बृहस्पतिमतानुदिष्टमन्यपदमप्यनुसन्धेयम्। यदस्याः सामान्यतः स्वपक्षप्रमाणसम्भावना द्वारं, हेतुर्दूष्यः, बाधसत्प्रतिपक्षाचारोप्यौ, तदाभासा चेयम्। आधुनिकास्त्वेनामाकृतिगणत्वेनोपदिशन्ति, अन्यथानुपलभ्यमानोपाधिशंकाप्रस्तत्वादित्यादीनां भिन्नजातित्वापत्तेः। विपक्षबाधकशून्यमहाविद्यानुमानानामप्यत्रैवान्तर्निवेशः। तथा च त्रयोविंशतिजात्यन्यत्वमेवोपपत्तिसमत्वमिति। स्वव्याघातकत्वमुत्तरम्।

प्रयोजकावधारणदूषणेन प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा। अश्रूयमाणावधारणविकल्पमुखेन प्रत्यवस्थानं वा ऽसौ। सा चैवम्प्रवर्तते। पर्वतो वह्निमान् धूमवत्वादिति प्रयुक्ते, किम्पर्वत एव वह्निमानथ पर्वतो वह्निमानेव? नाद्यः, महानसादीनामपि तथात्वात्। न द्वितीयः, वह्निं विनाऽपि कदाचित्पर्वतोपलब्धेः। एवम् धूमत्वादित्युक्ते, धूमसम्बन्धः पर्वतेऽन्ययोगव्यवच्छेदेनानन्ययोगव्यवच्छेदेन वा? नाद्यः, धूमादन्येषाम् वृक्षादीनां तत्रोपलब्धेः। न द्वितीयः, निर्धूमस्यापि कदाचित् पर्वतस्योपलब्धेः। एवन्तत्र नत्राव-धारणमुखेन प्रत्यवस्थानन्द्रष्टव्यम्। 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा' इतिलक्षणप्रागेवास्या एव जातेरवतारणात् प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देशः साध्यनिर्देशएव वा प्रतिज्ञा इत्यादि स्वव्याघातकत्वमुत्तरम्।

आत्मनि तदतद्रूपताविकल्पनात् प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा। इयं च विषयिधर्मतदितरधर्मभेदात् द्विरूपा। विषयिधर्मोपलब्ध्यनुपलब्धी इच्छानिच्छे द्वेषाद्वेषौ कृत्यकृती शक्त्यशक्ती उत्पत्त्यनुत्पत्ती व्यवहृत्यव्यवहृती—इत्यादयः। भावाभावाभ्यामियं द्विमुखी। उपलक्षणानुगमाभ्यामियं द्विनाम्नी, अनुपलब्धिसमा विषयिधर्मसमा चेति। एवञ्च प्रवर्तते। भूतलं घटवत् तद्वत्तयोपलब्धेरित्युक्ते। उपलब्धिरुपलब्धिरूपेण स्वात्मनि वर्तते न वा? आद्ये इयमप्युपलब्धा स्यात् विषयवत्; न तूपलब्धिरिति स्वरूपासिद्धिः। अन्त्ये स्वात्मनि स्वरूपेणावृत्तेः नासावुपलब्धिरिति। एवम् पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् इत्युक्ते पर्वतः स्वात्मनि स्वरूपेण वर्तते न वा? आद्ये आत्माश्रयः, अन्त्ये नासौ पर्वतः, नहि स्वात्मन्यपर्वतः पर्वतो, विरोधात्। एवं साध्यहेतुदृष्टान्तेषु तदतद्विकल्पनात् प्रत्यवस्थानमूहनीयम्। तदस्याः स्वात्मनि तदतद्रूपत्वानुपपत्तिर्मूलम्, प्रयोगमात्रं दूष्यम्, प्रतिकूलतर्क आरोप्यः, स्वव्याघातकत्वमुत्तरम्।

यायुक्तप्रयोजनसामान्यमात्रेण विपक्षाभिमतस्य साध्यवत्त्वप्रसञ्जनमनित्यसमा। केवलान्वयिनि विपक्षाभावेऽपि विपक्षारोपादियम् प्रवर्तते। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्घटवत् इत्युक्ते यदि घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः तदा घटसाधर्म्यादेव प्रमेयत्वात् त्रैलोक्य-

१ 'शिष्टमिदमनुसन्धेयम्'। २ 'भावः'। ३ 'यदनित्य'।

मनित्यं स्यात्। तथा यद्याकाशवैधर्म्यादनित्यः शब्दः त्रैलोक्यन्तर्हि नित्यं स्यात्। एवं यदि महानससाधर्म्यात् पर्वतोऽग्निमान् तदा तत्साधर्म्यात् प्रमेयत्वात् त्रैलोक्यमग्निमद्भवेत् इत्यादिरविशेषसमा त्वविशेषापादनरूपेयं साधर्म्य[२]मात्रापादनरूपेति ततो भेदः। एवं साधर्म्यसमा[१]भेदोऽप्युक्तोदाहरणानुसारेणानुसन्धेयः। स्वव्याघातकत्वमुत्तरम्।

प्रकृतविवक्षितधर्मस्य यत्किञ्चिद्विरुद्धरूपविकल्पद्वारा धर्मिणि तदुद्देशिष्टत्वखण्डनेन प्रत्यवस्थानं नित्यसमा। इयञ्च द्विनाम्नी–नित्यसमा उपरञ्जकसमा चेति, उपरञ्जकधर्मखण्डनद्वारकत्वात्। एवम्प्रवर्तते। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति प्रयुक्तेऽनित्यधर्मयोगात्तावदनित्यःशब्दो भवेत्, तत्राप्यनित्यत्वमनित्यन्नित्यं वा? आद्ये अनित्यत्वलक्षणधर्मविनाशात् नित्यः शब्दः प्राप्तः। अन्त्ये धर्मस्य नित्यत्वे धर्मिणः शब्दस्यापि नित्यत्वम्भवेत्। नहि धर्मिनिरपेक्षा धर्मस्थितिरिति, इयन्नित्यभिन्नाभिन्नकार्याकार्याश्रिताश्रितसत्यासत्यसदसत्स्थिरास्थिरैकानेकानुवृत्तानुवृत्तविशेषणाविशेषणसापेक्षानपेक्षक्रमाक्रमवाच्यावाच्यपरोक्षापरोक्षवर्तमानावर्तमानहेयाहेयसहितासहितविरुद्धाविरुद्धज्ञाताज्ञातेष्टानिष्टद्विष्टाद्विष्टकृताकृतशक्ताशक्तोत्पन्नानुत्पन्नव्यवहिताव्यवहिताद्युपरञ्जकधर्मेषु घटाघटसन्दिग्धासन्दिग्धादिषु च विकल्पो[३]पक्रमेण वर्तमानानेकप्रकारिका। स्वव्याघातकत्वमुत्तरम्।

वाद्युक्तदोषमाशङ्क्य तत्परिहाराय स्वोत्प्रेक्षित[४]प्रमाणदूषणेन वाद्युक्तसाधनासामर्थ्य[५]प्रसञ्जनम् कार्यसमा। पक्षहेतुदृष्टान्तेषु यस्यकस्यचिदङ्गस्यसिद्धिमुद्भाव्य तत्साधकतया किञ्चित् स्वयमुत्प्रेक्ष्य तद् दूषयित्वा वाद्युक्तसाधनासाधकत्वोपपादनं कार्यसमेति पर्यवसितोऽर्थः। सा चैवम्प्रवर्तते। शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् इत्युक्ते शब्दे कार्यत्वमसिद्धम्। अतः तत्सिद्धये प्रयत्नानन्तरीयकत्वम् त्वया वाच्यम्। तदप्यसिद्धमेव। नहि प्रयत्नानन्तरं शब्दस्योत्पत्तिर्दृश्यते येन तदधीनकार्यत्वसिद्धिः स्यात्। एवम् पर्वतोऽग्निमान् धूमत्वादित्युक्त, धूमवत्त्वमसिद्धम्, तत्सिद्धये चार्द्रेन्धनवत्त्वं वक्तव्यम्। न च पर्वते आर्द्रेन्धनवत्ताऽप्युपलभ्यते इति। एवम्पर्वतो वह्निमानित्युक्ते पर्वत एव नास्तीत्याश्रयासिद्धिः। पर्वतसिद्ध्यर्थं त्वया प्रत्यक्षमुपदर्शनीयम्। तदपि प्रायेण भ्रान्तमिति पर्वतासिद्धिरेव दोषः। कीर्ति[६]नुसर्येऽप्यनुगमात् कार्यसामान्येनापि साधने सम्बन्धिभेदोक्तिर्दोषः कार्यसमो मतः इत्याह। तेन तन्मते शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवत् इति प्रयुक्ते, कृतकत्वं घटादौ रूपादिसहचरितं शब्दे तु तदन्यादृशमिति न तस्य गमकत्वमिति। एतस्याश्चोपकर्ष[७]समप्रपञ्चत्वमेव।

---

१ 'साध्यधर्म'। २ 'साधर्म्यादि'। ३ 'सन्दिग्धविकल्पोपक्रमेण'। ४ 'पे'। ५ 'साम्य'। ६ 'कीर्ति'। एतत् कस्यचित् प्राचीनग्रन्थस्य नामेति प्रतिभाति। किन्तु पाठ इदमद्यापि भ्रष्ट एवोपलभ्यते। ७ एत स्यात्प्रकर्षसमाप्रपञ्चत्वमेव।

शियादित्यमिथास्तु 'शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरदर्शनात्' इति प्रयुक्ते, प्रयत्नानन्तरदर्शनाद्यथाऽनित्यत्वं साध्यते तथाऽभिव्यक्तिरपि किन्न साध्यते इति कार्यसमामाहुः ॥

बहूनां सम्मतः पन्था जातीनामेव दर्शितः ।
एकदेशिमतेनासां प्रपञ्चो नोपवर्णितः ॥

अथ निग्रहस्थानानि ।

अखण्डिताहङ्कारिण[1] पराहङ्कारशातनमिह पराजयः । स एव निग्रहः । स एतेषु प्रतिज्ञाहान्यादिषु वसतीति निग्रहस्य पराजयस्य स्थानमुन्नायकमिति यावत् । अत एव कथाबाह्यानाममीषां न निग्रहस्थानत्वम् । कथानन्तर्भूतानामप्यपस्मारोन्माददशापन्नानां झटिति संवरणेन तिरोहितावसराणां[2] पुरःस्फूर्तिकानधिकृतोद्भावितानां च न निग्रहस्थानत्वम्, असुशत्वलिङ्गत्वयोगात् । केचित्तु कथकोद्देश्यकथाफलप्रयोजककथाहेतुयथार्थज्ञानाभावलिङ्गत्वम् निग्रहस्थानत्वमित्यप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति सूत्रानुसारादाहुः ॥ तानि च प्रतिज्ञाहानिः, प्रतिज्ञान्तरम्, प्रतिज्ञाविरोधः, प्रतिज्ञासन्यासः, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरम्, निरर्थकम्, अविज्ञातार्थम्, अपार्थकम्, अप्राप्तकालम् ,न्यूनम्, अधिकम्, पुनरुक्तम्, अननुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, मतानुज्ञा, पर्यनुयोज्योपेक्षणम् , निरनुयोज्यानुयोगः, अपसिद्धान्तः, हेत्वाभासा निग्रहस्थानानि ।

तत्र स्वीकृतोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिः । सञ्चारणावसरे कथायां विशेषोक्तस्वीकृतत्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्येके । प्रतिज्ञापदमुपलक्षणम् । तेन पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्ततद्विशेषणत्यागादियंपञ्चधा । यथा—अनित्ये वाङ्मनसे अत्र भागासिद्धत्वाभिधानानन्तरं; अस्तु तर्हि वागेवानित्येति पक्षहानिः । शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वात् इत्युक्ते सामान्येनानैकान्तिकत्वेन प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि नित्य एव शब्दः, इति साध्यहानिः । अत्रैव प्रयोगे तथैव दूषिते—अस्तु तर्हि कृतकत्वं हेतुरिति हेतुहानिः । अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षगुणकत्वाद् घटवदित्युक्ते साधनवैकल्येन प्रत्युक्ते तदीयं रूपमस्तूदाहरणमिति दृष्टान्तहानिः । एवं लक्षणानुसारेण हान्यंतरमूहनीयम् ॥ इयं च तृतीयादिकक्षापातिनी चतुर्थादिकक्षोद्भाव्या जल्पवितण्डायाः कथापर्यवसाने हेतुः वादासम्भवनीया सम्भवोपेक्षणीयासत्त्वात्र पर्यनुयोज्योपेक्षणसहचारिणी, उद्भाविताच विजयहेतुः । उक्तन्निर्वाहयेत्तु परित्यजेदिति रहस्यम् ॥

परोक्तदूषणोद्धाराय पूर्वानुक्तविशेषणवतः पूर्वोक्तसाधनीयांशस्य प्रतिपादनम्प्रतिज्ञान्तरम् । तदेतत्पक्षतद्विशेषणसाध्यतद्विशेषणोक्तिभेदाच्चतुर्विधम् । क्रमेणोदाहरणम् । वर्णा अनित्याः श्रावणत्वादित्युक्ते, ध्वनिभिरनैकान्तिक इति प्रत्युक्ते सन्तु ध्वनय एव वर्णा अनित्या

---

१ ङ्कारेण । २ 'तिरोहितावसुराणां' इत्येकस्मिन् 'तिरोहितनसुराणाम्' इति चान्यस्मिन् पुस्तके पाठः । ३ 'कमिति' ।

इति । तथा च पक्षे व्यभिचारो न भवतीति पूर्वपक्षिणो[1] हृदयम् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वादित्युक्ते, ध्वनिभागे सिद्धसाधनमिति च प्रत्युक्ते, वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः इति पक्षविशेषणात् सिद्धसाधनपरिहारः । अग्निमदिदं सुरभिमलिनधूमवत्त्वादित्यसमर्थविशेषणतया प्रत्युक्ते कृष्णागरुप्रभववह्निमदिदमिति साध्यान्तरोक्तिं विवादाध्यासितं बुद्धिमत्पूर्वकमित्यत्र सिद्धसाधनोद्भावनानन्तरं उपादानाद्यभिज्ञपूर्वकमिति साध्यविशेषणत्वोक्तौ सिद्धसाधनपरिहारः । दूषणान्तरपरिहारार्थमपीदम्प्रवर्तते । अवान्तरभेदानन्त्यसमस्य प्रतिज्ञाहानिवदस्यापि परिकरशुद्धिः तत्र त्याग इह पूरणमिति विशेषः । कक्षान्तरेण विशेषयेदिति रहस्यम् ॥

[2]एकत्र वाक्ये तदंशयोरवान्तरवाक्ययोः पदयोर्वा मिथोव्याघातः प्रतिज्ञाविरोधः । प्रतिज्ञापदस्योक्तमात्रोपलक्षकत्वात् । पक्षकृक[3]वाक्यविषयत्वात् नापसिद्धान्तसङ्करः । विपरीतव्याप्त्युपदर्शनाभावाच्च विरुद्धहेत्वाभाससङ्करः । स एष पञ्चविधः । साध्यधर्मनिषेधात् यथा नास्त्यात्मेति । धर्मिनिषेधाद्वा, यथा ईश्वरो न कर्ता । धर्मविधेर्वा, यथाऽतीतमस्तीति । धर्मिविधेर्वा, यथा परमाणवः सावयवा इति । स्वरूपतो वा, यथा कारणव्यापारात् प्रागपि सत् कार्यमित्यादिबहुप्रकारोऽयम् । परमतप्रतिषेधदुर्बले यद्वा दृष्टान्ताभासतरलतया वा प्रमादाद्वा सभाक्षोभाद्वाऽस्य सम्भवः । प्रथमकक्षापाती उत्तरकक्षायुक्त्याव्यो वादेऽपि, अन्यथा तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातान्मिथो व्याहतम् न वदेदिति रहस्यम् ।

उक्तापलापः प्रतिज्ञासंन्यासः । परदूषणानन्तरमस्फुरणदशायां कश्चिदुक्तम् त्यजेदेव कश्चिद्विशेषयेदेव कश्चिदपलपेदेव—त्रिधाप्रत्यवस्थानसम्भवः । तेन कतमोऽपि[4] वस्तुत्यागे नवनिर्वृत्ति[5]मिच्छेत् स्वीयतया विशेषणतया[6] विशेषणेन वा अपलापेन चेति नालौकिकोऽयम्प्रकारः । नन्वपलापवत् कपोलवादित्वादपि व्युत्पाद्यम् भवेदिति चेत्, न, चौरवदेव तेनाप्रतीकारात् । सोऽयञ्चतुः प्रकारः । कथमाहेति वा, परपक्षोऽयममयोक्त इति वा, स्वोक्ते त्वयैवोक्तमिति वा, परोक्तम्मयोक्तमिति वा । वादासम्भवोऽयम्; [7]अनुवादेति तद्बलम् । दूषणापाकृतम् नापलपेदिति रहस्यम् ॥

अविशिष्टसाधनभाग[8]मनभिधाय पुनर्विशेषवत्तद्वचनम् हेत्वन्तरम् । तदिदं हेतुविशेषणादुदाहरणांशविशेषणादुपनयविशेषणात् दूषणविशेषणादिति चतुर्विधम् । तत्र प्रथमम्—शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्येऽनैकान्तिकत्वादिति प्रत्युक्ते, सामान्यवत्त्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यस्तु हेतुरिति । द्वितीयम्—यद्यत् प्रत्यक्षम् तदनित्यमित्युक्ते सामान्यवत्त्वे

---

१ 'स्थापनावादिनो' । २ 'एकवाक्य' । ३ 'कर्तृक' । ४ 'वस्तोऽपि' । ५ 'निर्वृत्ति' ६ 'विशेषयेदपलपेद्वेति' । ७ 'वादासम्भवो वादोऽन्यत्र दूषणया रूढं नापलपेदिति' । ८ 'मपहाय' ।

सतीति पूरणात् । तृतीयम्—अनित्यत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वजातिवानयम् इत्युक्तौ जातिमत्प्रत्यक्षत्ववांश्चायं इति विशेषणात् । चतुर्थन्तु हेतौ प्रयुक्ते, इदमसाधकम् सपक्षासत्त्वादित्युत्तरतया च परिहृते, विपक्षवृत्तित्वे सतीति विशेषणात् । अन्यत् प्रतिज्ञान्तरवदेव ॥

प्रकृतं साधनं दूषणं वोपक्रम्य तदनङ्गाभिधानमर्थान्तरम् । तच्च स्वमतपरमतोभयसमयानुमतभेदाच्चतुर्विधम् । यथा शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् गुणश्च स चाकाशस्य; तदेव चोपाधिवशात् श्रोत्रमित्यादि नैयायिकस्य स्वमते प्रकृतानुपयुक्तभाषणादर्थान्तरम् । अत्रैव परमते द्रव्यं शब्दः संयोगग्राह्योऽभिव्यक्तिधर्मेत्यादि तथैवोपक्रम्यानुमानगम्यस्यानित्यत्वमनुमानञ्च प्रमाणमित्यादि, तथैवोपक्रम्य कृतकत्वादिति हेतुः । सहि हिनोतेः प्रयोग इत्यादि झटित्यसमञ्जसबुद्ध्या समाधानमप्रतिसन्धानस्य विरोधितयाऽस्योक्तिसम्भवः । उच्यमानग्राह्यञ्चैतत् सकलकक्षापाति । क्वचिन्न्यूनादिसङ्करेप्येतदेवोद्भाव्यमुद्भटदोषत्वात् । तत्र च न्यूनाद्यपेक्षायामपि न पर्यनुयोज्योपेक्षणम् निग्रहः । प्रकृतोपयुक्तमेवाभिधातव्यमिति रहस्यम् ॥

अवाचकपदप्रयोगो निरर्थकम् । [1]उक्तिसम्भवस्त्वस्य क्वचित् प्रमादात्, लिङ्गवचनविभक्तिविपर्यासादौ कृत्तद्धितात्यात्तविपर्यासादौ वाचकत्वाभिमानात् । क्वचिदभ्यासात्, यथा संस्कृतमुपक्रम्यापभ्रंशादौ । विकल्पितै विशेषोक्तिर्वा अर्थपरताशब्दपरताप्रकारव्युदासेन स्वरूपपरतायां, यथा वाङ्मात्रमेतदिति, लिङ्गविपर्यासः शब्दमनित्यमिति । वचनविपर्यासः अनित्यः शब्दा इति । विभक्तिविपर्यासः, शब्दाः नित्य इत्यादि स्वयमूहनीयम् । समानसमर्थरेव पदैर्वक्तव्यमिति रहस्यम् ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यांत्रिरभिहितमपि दुर्बोधमविज्ञातार्थम् । तच्च क्वचित्स्वशास्त्रासाधारणपरिभाषया । यथा 'पञ्चस्कन्धाः' 'द्वादशायतनानि' 'चतुर्थार्धसमत्वमित्यादि' बाह्यानाम्, समित्कपालपुरोडाशादि मीमांसकानाम्; शमितयोगमनपेक्षितरूढिकम्; यथा कश्यपतनयाधृतिहेतुरूपम्, विनयनतनययानसमाननामधेयवान् तत्केतुमत्त्वाद्रसनीयवदिति । समासप्रकाराद्यभावादापादितसन्देहम् । यथा श्वेतो धावतीत्यादि परिषदनवबोधस्यावतारः । अनवधानमन्दप्रसिद्धविपरीतबोधशङ्काव्युदासार्थमनभिधानत्रयापेक्षा । निरूढैरुभयप्रसिद्धार्थैः पदैर्वक्तव्यमिति रहस्यम् ॥

यत्काले यत्रैकवाक्यताप्रयोजकरूपाभावस्तदकाले तदपार्थकम् । तत् द्विधा—पदापार्थकम् वाक्यापार्थकञ्च । तदपि प्रत्येकं त्रिधा—अनाकाङ्क्षिततयाऽयोग्यतयाऽनासत्त्या च । आद्यं मुख्यम्, सदैवान्वयबोधाभावात् कुण्डमजाजिनम् पललपिण्डम् गौरश्व इत्यादि । द्वितीयम्, अग्निरनुष्ण इत्यादि । तृतीयम्, गच्छति पयसाऽश्वेन मुक्तानगरं

१ 'सत्वसत्वा' । २ 'वाङ्मनमे' । ३ 'स्वरूपमूहनीयम्' । ४ 'सत्व' 'समुपक्र' । ५ 'तत्काले' । ६ 'तदानगवागवं' ।

चैत्र इत्यादि । वाक्यापार्थकम् दश दाडिमानि, षडपूपा इत्याद्यनाकाङ्क्षातः । अग्नि-रयं वृद्धस्तेन सिञ्चेत्ययोग्यतातः । देवदत्तेन गिरिर्भुक्तम् अग्निमानित्याद्यनासत्तितः। क्वचित्तदन्वितशेषानन्वयम्, यथा चाद्युक्ते सम्भविनः प्रकारान् विकल्प्य दूषयित्वाऽन-न्वितमेवेदं वाक्यमिति सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यपार्थकमेव । सामान्यवत्त्वे सतीत्यस्य पञ्चम्यन्तहेत्वनन्वयात् इति । केचित्तत्र सामान्यवत्त्वे सतीति सप्तमीतः सामान्यवत्त्वस्यास्मदादिबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वसामानाधिकरण्यस्योपस्थितौ[1] विशि-ष्टहेतुत्वान्वयात् । एवंविधानां प्रामाणिकप्रयोगाणां दर्शनात् सप्तम्यास्तथैव व्युत्पत्तेस्त-थैवानुभवाच्च । व्योमकमलं सुरभि पद्मत्वात् इत्यपार्थकमेवाश्रयासिद्धिसङ्कीर्णमिति ॥

कथाप्रयोजकीभूतसमयविपर्याभिधानक्रमव्युत्क्रमादप्राप्तकालम् । आकाङ्क्षितक्रम-विपर्यासो वा, उद्देश्यप्रतीतिक्रम[2]विपर्यासो वा । तदिदं चतुर्विधम् । पादपदानां सावयवावयवांशविपर्यासभेदात् । तत्र स्थापनाकण्टकोद्धाराभ्यामेकः पादः । तद्विपर्यासेन कथापादांशविपर्यासः । प्रतिवादिनश्च परपक्षदूषणस्वपक्षस्थापनाभ्यां द्वौ पादौ यदि स्वपक्षस्थापनां कृत्वा परपक्षोपालम्भं करोति, तदा कथापादविपर्यासः । कृतकत्वात् शब्दोऽनित्य इति अवयवविपर्यासः । अनित्यः शब्द इत्यवयवांशविपर्यासः ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् । तच्च स्वसिद्धान्तनिर्णीतप्रयोगावयवपरिमाणन्यू-नाभिधानम् । पञ्चावयवं नैयायिकस्या, त्र्यवयवम् मीमांसकस्य, द्व्यवयवम् सौगतस्य न्यायवाक्यम् । तदमी स्वाभ्युपेतप्रयोगन्यूनमभिदधाना निगृह्यन्ते । एवम्मात्रावर्णानुस्वारही-नमपि न्यूनमेव । कथापादहीनम् पादांशहीनम् न्यायावयवहीनम् अवयवावयवहीनञ्च । न चैवमपसिद्धान्तः स्यात् सिद्धान्तातिक्रमादिति वाच्यम्; नहि स्वीकृत्यान्यथाकरणम-पसिद्धान्तः, किन्तु स्वीकृत्यास्वीकारः; अन्यथा सर्वनिग्रहस्थानानां तथात्वापत्तिः । क्वचित् सांकर्येऽप्यदोषः । यथा च वस्तु यथा वा सिद्धान्तः तथा वाच्यमिति नियमो वा दृष्टं वेति तत्रैवास्य पातो, न च जल्पवितण्डयोरपि । तत्रापसिद्धान्त एवास्यान्तःपातः । न चैवं तथासिद्धमेव कथामित्यपेक्षायां सिद्धान्तव्युत्पादने वादान्तर[3]संक्रान्तिः स्यात् । अन्यतरसिद्धहेत्वभिधाने यथा न तत्काल एव तत्साध्यता तथा प्रकृतेऽपीत्यदोषात् । स्वसिद्धान्तवक्तव्यत्वाभ्युपगतकथाभागानभिधानं न्यूनमिति वा लक्षणम् ।

हेतूदाहरणादिकमधिकं यथासूत्रमेवाधिकम् इति प्राञ्चः । अपुनरुक्तकृतकर्तव्यता-भिधानमधिकमिति लक्षणम् । तेन हेत्वधिकोदाहरणसंग्रहः ॥ अन्वितत्वेनापार्थकादुपयुक्त-त्वेनार्थान्तरादस्या भेदः । तत्र हेत्वधिकं यथा, पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वादालोकवत्त्वाच्च महानसवदिति दृष्टान्ताधिकम्, तथैव प्रयुक्ते महानसवत् गोष्ठवच्चेति । एवन्दूषणाधि-

---

१ 'व्यौपपत्तौ' । २ 'प्रयोजकक्रम' । ३ 'वादोऽन्यातरसं' ॥

कम् । यदि साधनान्तरदृष्टान्तान्तरादौ परिषज्जिज्ञासा; यदि वा यथास्फूर्ति वक्तव्यमिति समयबन्धस्तदा नायन्दोषः । तदिदन्द्वेधा, सामान्यतो विशेषतश्चेति । तत्र स्वशब्देन विशेषतः आदिशब्देन सामान्यतो यथा धूमवत्त्वादि हेत्वधिकम् महानसादिवदित्यु-दाहरणाधिकम् । अदूष्यांशानुभाषणमप्यधिकमित्यन्ये[1] । सौगतस्य प्रतिज्ञाहेतुनिगमान्य-तमावयवप्रयोगात्, मीमांसकस्य निगमनोपनयनान्यतमप्रयोगात्, नैयायिकस्य हेत्वाभासासाधकतानुमानप्रयोगे, उदाहरणादिप्रयोगादाधिक्यं द्रष्टव्यम् ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनम् पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् । प्रतिपादितस्य तत्प्रतिपादनम्[2] पुनरुक्तमिति लक्षणम् । तच्च शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तमर्थापन्नपुनरुक्तभेदात् त्रिविधम् । तत्र शब्दपुनरुक्तं यथा—शब्दोऽनित्योऽनित्यः । अर्थपुनरुक्तम्—शब्दोऽनित्यो निरोध-धर्मकः । अर्थापन्नपुनरुक्तमनेकप्रकारम् । तद्यथा पूर्वपदाक्षिप्तोक्तिः, यथा अग्निनोष्णेन युक्तः पर्वतः । उत्तरपदाक्षिप्तोक्तिः उष्णेनाग्निना युक्तः । एवम् वाक्येऽपि विध्याक्षिप्तनिषेधो यथा—बहिरस्ति चैत्र इत्युक्तया गेहे नास्तीति निषेध आक्षिप्तः । पूर्वविध्युक्तिर्यथा जीवन् गृहे नास्तीत्युक्त्वा बहिरस्तीति ।

त्रिज्ञातस्य परिषदा निरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् । उचितार्थानु-वादसहितदूषणाभिधानव्यतिरेकोऽननुभाषणम् । असाकर्यमस्य वादिनोक्तस्य परिषदाऽ-वबुद्धस्य पुनर्वादिना परिषदा वाऽनूद्यस्तस्य योग्यस्वस्थेनावबोधमनाविष्कुर्वता कथामनविच्छिन्दता यत्र प्रत्युच्चारणम् न क्रियते तत्रैव द्रष्टव्यम् । अनुवादयोग्यकाले तद्विरोधी व्यापारो ऽननुभाषणमित्येके । स्वस्थेनानुवादकाले ऽननुवादोऽननुभाषणमि-त्येके । तदेतत्पञ्चधा—तदित्यादिसर्वनाम्ना वा विपरीतानुवादेन वा एकदेशानुवादेन[4] वा केवलदूषणोक्त्या वा स्तम्भेन वा । यत्रानेकमप्रकृतं तत्रैव सर्वनाम्नाऽनुवादो दूषणम् । बहुनामप्रकृतत्वेन विशिष्य दूष्यानुपस्थानात् । 'स्तम्भस्थलेऽज्ञानाप्रतिभयोरन्यतरोद्भावन-मुचितम्' इति न वाच्यम्, अज्ञानाप्रतिभयोरनिश्चितत्वात् । अननुभाषणस्य च शब्दाभाव-रूपतया योग्यानुपलब्धिनिश्चितत्वात् । न स्तम्भएवाज्ञानप्रतिभयोर्ज्ञापकः, स्फुरदुत्तर-स्यापि वचनकुण्ठतया सभाक्षोभेन वा ऽननुभाषणोपपत्तेः, निश्चितानिश्चितयोर्निश्चित-स्यैवोद्भाव्यत्वात्, अनिश्चितोद्भावनस्यातिप्रसक्तत्वात् ।

अविज्ञातञ्चाज्ञानं, कथायामप्रकृतविषये स्याज्ञानाविष्करणमज्ञानम् । स्वीयविपर्ययाविष्करणमज्ञानमित्येके । सभ्येन वादिनाऽनूद्य उत्तरदानानन्तरमबोधा-विष्करणमज्ञानमित्येके । आविष्करणम् न जानामि किमनेनोक्तमित्यादि, भ्रान्तोऽहमस्मिन् विषये, विपरीतमेव मे एतज्ज्ञानमित्यादि वा । अत एवाननुभाषणाद्भेदः ।

---

१ 'भाषणेऽप्यधिकमिति केचित्' । २ 'तत्प्रतिनिर्देशनाधिकप्रतिपादकं' । ३ 'अन्तर' । ४ 'अनुवादेन' ।

उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा तदुत्तरावसरे तद्विपरीतो व्यापारो ऽप्रतिभेति लक्षणम् । स च[1] व्यापारः स्वसूचके मुकेशसमाचरच्छ्लोकः पाञ्चराजवार्तावतरणादिरूपो लोकप्रसिद्ध एव । यद्वा ऽप्रतिपत्तिपदेनोन्नायकः कथकव्यापारो लक्ष्यते । तेन तदुन्नायकः कथकव्यापारो ऽप्रतिभेति लक्षणम् । अनुवादानन्तरमेव तदवसर[2] इति नात्राननुभाषणम् नाप्यज्ञानम् तस्य तदा सन्दिग्धत्वात्, न विक्षेपः व्याजेन कथाया अविच्छेदात्[3] नार्थान्तरम् प्रसक्तानुप्रसक्तेरभावात् । अनुभाषणानन्तरमवहितायां परिषदि वादिनि चोत्तरं श्रोतुकामे प्रतिवादी उत्तरमददानः सर्वथाऽप्रतिभया निगृह्यते । अनधिकृतोद्भाविताऽपीयम् निग्रहाय असत्स्थापनायां[4] पर्यनुयोज्योपेक्षणसहचारिणीति प्राञ्चः । नव्यास्तु—सत्साधनेऽपि तथा यत्र बहूनि साधनान्यभिहितानि इति समुपस्थितौ प्रवृत्तायां कथायां साधनानन्तरसम्भवेऽप्येकतरसाधनप्रयोगः । अस्यामुद्भावितायां पर्यनुयोज्योपेक्षणम्, अनुद्भावितायामपि निग्रहस्थानत्वात् यथायथं[5] स्मितस्वेदादिना व्यञ्जितत्वात् कथाविरामे वचनान्तरातिरोहितत्वाच्च इत्याचार्यदेशीयाः । निग्रहस्थानानन्तरवदवश्योद्भाव्यत्वमित्येके । स्वीयसन्देहाविष्करणमप्रतिभेति मणिकण्ठः ।

कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः । उभयानुमत्या प्रवर्तितायाङ्कथायां व्याजेन कथाविच्छेदो विक्षेप इतिलक्षणम् । आवश्यकप्राणिधर्मातिरिक्तव्यासङ्गेन वा कथाविच्छेदो विक्षेपः । अतथाज्ञनयलस्तथाज्ञापको व्यापारो व्याजः । विक्षेपश्च विक्षेपणम् प्रकृतकालान्तरं नयनम् । तेन कथादेशादपसरतोऽपि विक्षेपो लभ्यते । तत्राभिधानाभावेऽपि तथा चेष्टाया[6] एव व्याजत्वात् । तथाऽद्य मया न वक्तव्यम् किञ्चिन्मे करणीयमस्ति, श्वः परश्वो वा वदिष्यामि, अद्य मया रसालया भुक्तं प्रतिश्यायः कण्ठम् बाधते इत्यादि व्याजान्तरेणाशक्तिरुन्नीयते—इति लोकसिद्धोऽयमर्थः ताम्बूलभक्षणाद्विरणप्रक्षालनाद्यावश्यकधर्मोऽस्तु न व्याजः, सर्वप्राणिसाधारणस्तेनशक्त्यसूचकत्वात् । कथोपक्रममारभ्य तदवसानपर्यन्तमस्यावसरः । अनूद्य दूषणानन्तरं सभ्यानां निष्ठुरत्वमात्मनो वा हृदयकम्पनमाकलय्य कथादेशापसरतो विक्षेपस्य निग्रहस्थानान्तरसाङ्कर्यम् । अन्यत्र साङ्कर्येऽप्युपजीव्यत्वादशक्तिविशेषासूचकत्वात् । इति स्फुटप्रतीतिकत्वाद्भास्यैवोद्भाव्यता । अवश्योद्भाव्यञ्चैतत् ।

स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा । कथायां स्वाभ्युपगमस्य दुष्टत्वस्वीकारो वा मतानुज्ञा । स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परस्य दोषापादनम्मतानुज्ञा इत्येके । न चात्राप्राप्तकालत्वम्, दूषणानन्तरं स्वपक्षदोषोद्धार इति समयं कृत्वा कथाप्रवृत्तौ तदभावात् ।

---

[1] 'सच व्यापारः स्वसूचके मुकेशसमाचरणश्लोकः पाठराजवार्तावतरणा' (?) । [2] 'यदि' । [3] 'कथाविच्छेदात्' । [4] 'असद्व्यापनायां' । [5] 'र' । [6] 'तथावस्थाया ।

यत्र सन्दिग्धमुग्धावस्थायां सत्प्रतिपक्षत्वमनध्यवसायाद्भवति तत्रास्यान्यसङ्करः। नहि तत्र हेत्वाभासो नाप्यप्रतिभादि। अनिष्टप्रसङ्गेण इष्टापादनम् मतानुज्ञा इत्यन्ये। असङ्कीर्णता त्वेतन्मते यत्र प्रथमकक्षायां स्थापनानुकूलतयाऽनिष्टप्रसङ्गेणेष्टमापादयति तत्रैव सा। अपरे तु—प्रसङ्गाभासमात्रं मतानुज्ञा। तेनात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाभासानां शिथिलमूलविपर्ययापर्यवसितेष्टापादनमिथोविरुद्धानाञ्च मतानुज्ञात्वम्। न हि तेषामन्यत्रान्तर्भाव—इत्याहुः। दूषणबुद्ध्याऽसत्प्रसंगो मतानुज्ञेति मणिकण्ठः। उदाहरणम्—'भवान् चौरः पुरुषत्वात्' इत्युक्ते, उत्तरवाद्याह—भवांश्चौरस्तत एव। अत्र हि परोक्तन्दोष मनुद्धृत्याभ्युपगम्य च परस्येदं प्रसञ्जयति, अनभ्युपगमे तु कथम्पुरुषत्वं हेतुम्प्रयुञ्जीत। अत्र मतानुज्ञाकल्पेषु कथञ्चित् पक्षमादाय उद्भावनमेतावतैव वादिनः कृतकृत्यत्वात् इति।

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम्। निग्रहाणामुद्भावनावसरेऽपि तदनुभावनम् पर्यनुयोज्योपेक्षणम् इति लक्षणम्। विजातीयनिग्रहस्थानप्राप्ताविदमिष्यते, पर्यनुयोज्योपेक्षणस्यादोषत्वात्। नहि पर्यनुयोज्योपेक्षणं वाद्युद्भाव्यम्, येन तदुपेक्षमाणा निगृह्यन्ते। स्वसम्पाद्यमसम्पादयतो निग्रहः। पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य वादिनोद्भाव्यत्वे स्वकौपीनविवरणापत्तेः। उद्भावनार्हपरकीयनिग्रहस्थानानुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति मणिकण्ठः। वादे वादिनैव तदुद्भाव्यम्, अन्यत्र मध्यस्थेन। ननु सदुत्तरम् वदन् प्रौढिवादितया यदि क्षुद्रस्फुरिमुपेक्षितवान् किमेतावतैव निग्रहमर्हति। अर्हत्येव, प्रतिज्ञासंन्यासादीनामवश्योद्भाव्यत्वात्। अन्यथा पूर्वोपात्तं दुष्टं त्यजन् निह्नुवानो वा यद्यपेक्ष्यते कथमपि कथाविच्छेदो न स्यात्। अनेकनिग्रहपाते यद्येकतममुद्भाव्यान्यदुपेक्षेत तदा पर्यनुयोज्योपेक्षणन्न भवति, एकोद्भावनस्यैवौचित्यत्वात्। अन्यथा दूषणाधिक्येनायमेव निगृह्येत, मृतमारणस्यानुचितत्वात्। यत्र समस्तदोषोद्भावननियमः तत्र किञ्चिदनुद्भावने भवत्येव पर्यनुयोज्योपेक्षणम्। प्राप्तनिग्रहस्योपेक्षेतेति रहस्यम्॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानानुयोगो निरनुयोज्यानुयोगः, अतन्निग्रहस्थाने निग्रहस्थानोद्भावनं वा, अतन्निग्रहस्थानोद्भावनावसरे तन्निग्रहोद्भावनं वा, अनुयोगानर्हानुयोगो वा, भ्रमान्निग्रहस्थानोद्भावनं वा—निरनुयोज्यानुयोग इति लक्षणम्। तदेतत्प्रदानं द्वेधा। अनिग्रहस्थानं एव निग्रहोद्भावनात्, अन्यनिग्रहोद्भावनाद्वा। ततश्चतुर्विधः, छलं जातिः आभासो वा अनवसरग्रहणञ्च। छलजाती उक्ते, ते समस्ते एव निरनुयोज्यानुयोगप्रभेदौ। आभासस्तत्र भ्रमेण हेत्वाभासानामनुयोगः यथाऽनैकान्तिके विरुद्धत्वम्, विरोधे व्यभिचारः बाधेऽसिद्धत्वम्, असिद्धो बाधितत्वम्, अहेत्वाभासे वा हेत्वाभासो-

---

१ 'तत्र सम्पूर्णमुक्त्वा दुष्टोऽमत्पद इत्यनध्यवसायात्'। २ 'असम्पाद्यमसम्पादयतो'। ३ 'पर्यप्योस्यते'। ४ 'यनिग्रहे'। ५ 'निग्रहस्थानो'।

पन्यासः। निग्रहे तु अनेक[1]कल्पस्फुरणेऽनिष्टत्यागेन प्रतिज्ञाहानिः। प्रकरणापन्नविशेषणाविष्करणे प्रतिज्ञान्तरम्। तत्र प्रयोगाप्रयोगमात्रेण विरोधः। आरोपिताभ्युपगमेन संन्यासः। स्वयमगृहीतस्य विशेषणस्य पुनरुत्कीर्तनं हेत्वन्तरम्। वाचक एवावाचकत्वाभिमानेन निरर्थकम्। स्वावबोधेन किञ्चित् परिषद्वबोधेनाविज्ञातार्थत्वम्। अन्वितेऽपि स्वयमनन्वि[2]तत्वेन ज्ञानेऽपार्थकम्। अनवधानाद्विपर्ययेणाप्राप्तकालम्। व्यासङ्गादश्रवणे न्यूनम्। अन्यहेत्वादियोजनेनाधिकम्। श्रुतिसाम्यमात्रेण पुनरुक्तम्। अप्रसिद्धपदानुवादेऽननुभाषणम्। जानन्नपि स्वावष्टम्भमात्रेणाज्ञानम्। उत्तरं वदतोऽपि स्वेदादिदर्शनेनाप्रतिभा। आवश्यकप्राणिधर्मेण विक्षेपः। सिद्धसाधने मतानुज्ञा। स्वदोषोद्भावनेन पर्यनुयोज्योपेक्षणम्। अच्छलजात्योश्छलजात्युद्भावनबलेन निरनुयोज्यानुयोगः। अभ्यस्तशास्त्रातिक्रमेणापसिद्धान्तः। एवमतज्जातौ तज्जातितरच्छले तच्छलम्—इत्याद्यूह्यम्। अनवसरग्रहणन्तु यथोक्तावसरमप्राप्यातिक्रम्य वा ग्रहणम्। [3]यथा त्यक्ष्यसि चेत् प्रतिज्ञाहानिः, विशेषयिष्यसि चेत् हेत्वन्तरम्। अयन्तावदनेन दोषेण दुष्ट एव हेतुरदुष्टो वा, तथाऽपि पूर्वस्तावत् त्वया त्यक्त इति हेतुहानिरित्याद्युक्तग्राह्ये ऽनवसरः। एवमुच्यमानग्राह्ये ऽप्यूह्यम्। आपन्नमेव निग्रहमुद्भावयेदिति रहस्यम्।

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः। परिगृहीतसिद्धान्तविरुद्धाभ्युपगमोऽपसिद्धान्त इति लक्षणार्थः। सिद्धान्तपरिग्रहश्च तत्तच्छास्त्राध्ययनाद्वा, कथाकाले 'नैयायिकोऽहं' 'वैशेषिकोऽहम्' इति समयबन्धविशेषाद्वा, 'शब्दानित्यत्वनित्यत्वयोः किन्त्वया साधनीयम्' इति नैयायिकमीमांसकप्रतिनियतपक्षपरिग्रहाद्वा, प्रौढिवादाच्छब्दस्तावत् द्रव्यमेवास्तु तथैव साधनीयमित्यवष्टम्भाद्वा, त्वम् मीमांसामाश्रित्य वदेत्यनुविधेयनियोगाद्वा विरोधनिग्रहस्थानाद्यसाङ्कर्यमस्याकरे द्रष्टव्यम्॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः। हेत्वाभासानां स्वरूपमुपदर्शितम्। च शब्देन साध्यविकलसाधनविकलोभयविकलाश्रयविकलानुपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितान्वयविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकलक्षणदृष्टान्ताभासा आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्था विनिगमकोत्सर्गकल्पनालाघवकल्पनागौरवानौचित्यार्थान्तराप्रयोजकप्रतिकूलतर्कपराघातादीनां यथायथं हेत्वाभासान्तर्गतानामपि स्वस्वशब्देनैवोद्भाव्यत्वम् समुच्चिनोति। एते दोषाःस्वशब्देनैवोद्भाव्याः न तु हेत्वाभासतयेति चकारार्थ इत्युदयनाचार्याः॥ एते स्वतन्त्रा एव दोषाश्चशब्द समुच्चिताः निग्रहस्थानत्वेन बोद्धव्या इत्यन्ये।

तत्रात्माश्रयाद्युक्तम् अविनिगमादयस्तर्कप्रतिरूपका इत्यन्ये। तर्का एवेत्यपरे। युक्तञ्चैतत्, अन्यत्रान्तर्भावयितुमशक्यत्वात्। लाघवादीनां तत्र तर्कत्वेन व्यपदे-

---

१ Not in B. । २ 'प्रन्योक्त' । ३ 'तथा' । ४ 'तत्र तत्र तर्कत्वेन व्यपदेश इति चेन्न विकल्पेनान्वयगमनायोग्ये तदेकदेशनियमनिर्धारणसामर्थ्यमविनिगमः' ।

शाच्चेति । तत्र विकल्पेनान्वयगमनायोग्यनदेकान्वयनियमनिर्धारणाशक्यत्वमविनिगमः । सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिव निर्धारयितुमशक्यान्वययोः परस्परप्रतिक्षेप एव पर्यवसानात् । स चायम् प्रमाणं विशेषयितुमुद्यतस्य दोषः । नहि धूमेन वह्नौ प्रमीयमाणे तार्णत्वपार्णत्वविनिगमना युक्ता । तथा च यद्ययं तार्ण एव पार्ण एव वा कथं न स्यादनेन प्रकारेणोपसंह्रियमाणोऽविनिगमकस्तर्कच्छायामवगाहते, इति तार्णत्वपार्णत्वयोरन्यतरनिर्णायकप्रमाणं नास्तीत्यनेन प्रकारेण प्रमाणाभावमात्रपर्यवसन्न एवायन्दोषः इति मतभेदनिगर्भः ॥ अविनिगमकस्य दोषत्वे व्यक्तविनिगमेऽनुमानमात्रे दोषः स्यादिति चेत्, न, वह्निमत्त्वमात्र एव तत्रानुमानप्रामाण्याभ्युपगमात् । बाहुल्यदृष्टमपेक्षा बाहुल्यदृष्टतया दुर्बलस्यानुयोगार्हतोत्सर्गः । स चायमप्रमाणसहकारि तर्कविशेषएव । यथोत्सर्गिकं ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति ; यथा वा औत्सर्गिकेनार्थपरत्वम् शब्दानां क्वचिदित्यादिभिः पदैरपोद्यते । एनमेव तर्कमालम्ब्याहुः ।

> तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
> अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते । [श्लोकवार्तिक २ । ५३] ॥

स्वभावोपाधिकत्वमुत्सर्ग इत्यपरे । संशयस्यैका बलवती कोटिरुत्सर्ग इत्यप्याहुः । सुगमासुगमस्य दुर्बलत्वं गौरवम् । एतच्च प्रमाणपरिपन्थिदृष्टमजातीयापेक्षयाऽदृष्टजातीयस्याशक्यप्रतीतिकत्वात् 'दृष्टे स्वल्पादौ सम्भवति । तद्विपरीतापरिच्छेदो गौरवमित्यन्ये । इदं गुर्वी इति ज्ञानं तद्विषयो वा गौरवम्, यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकम् कार्यत्वादित्यादौ प्रतिकार्यम् नानाकर्तृस्वीकारे । ननु 'नानाकर्तॄणां दुर्बलत्वं नानाकर्तृपरिच्छेदो वा नानाकर्तृज्ञानं वा नानाकर्तार एव वा गौरवमिति मतभेदेनोक्तम् । तत्र च सर्वत्र नानाकर्तृसिद्धनान्तरीयकत्वमिति विपरीतापत्तिः' इति चेत्, न, आरोपरूपनानाकर्तृकज्ञाननिबन्धनप्रवृत्तिकत्वाद् गौरवस्य गौरव्यतिरेक एव लाघवम् । तच्च प्रमाणानुकूलमिदं लघ्विति ज्ञानात्मकं नेदं गुर्विति ज्ञानात्मकं वा एतज्ज्ञानविषये वा लाघवमधिकापरिच्छेदकत्वमुद्भाव्यम् । प्रमाणानां गौरवमल्पपरिच्छेदकं वा भाव्यं कृतिलाघवमिति वस्तुगतिः । प्रामाणिकव्यवहार्यत्वमसमाधेयजातीयत्वमनौचित्यम् ॥ एतद्भेदा एव प्रश्नवैजात्यादयः । अवस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छसीत्यादि वैजात्यम् ; घटपटादिकञ्च प्रकृतिवैजात्यम्, सन्ध्यावन्दनादिपरित्यागो व्यवहारवैजात्यम् कौपीनादिपरित्यागश्चेति । एतदेवाश्रित्य मूकवावदूकयोः कतरः प्रामाणिक इति । यथा लौकिकानां भाषणम्—पिशाचानुरूपो बलिरिति । तथा मग्नश्चेन्नागलोकं पश्यति, नह्यप्रतीते देवदत्तादौ किं गौरः कृष्णो वेति वैजात्यम् विना प्रश्नं इत्यादिशास्त्रे तत्र तत्राभिधानमिति ॥

---

१. 'मानाश्वलाग' ।

अथ स्थापनाप्रकारः ।

तत्रेश्वरे—क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात्, यद्यत्कार्यन्तत्तत् सकर्तृकं यथा घटः, सकर्तृकत्वव्याप्यकार्यत्ववतीयम्, तस्मात् सकर्तृका । यद्वा 'अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्याकृतिसमवेतानि जन्यानि तत्तददृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात्, यद्यत् समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगि तत्तत् अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यम्, यथा घटः । अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वव्याप्यसमवेतत्वसमानाधिकरणप्रागभावप्रतियोगिवन्ति चैतानि, तस्माददृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि' । वादिमध्यस्थयोः सुज्ञत्वे एतादृशी स्थापना कर्तव्या । तयोरसुज्ञत्वे तु पूर्वैव । अन्यथाऽविज्ञातार्थनिग्रहापत्तिः ।

यद्वा आत्मत्वं नित्यविशेषगुणवद्वृत्तिविशेषगुणसमानाधिकरणम्, गन्धवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् जलत्ववत् । यद्वा आत्मत्वं दुःखत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावसमानाधिकरणम् जातित्वात् घटवत् । संसारिमात्रसमवेतजातौ मानाभावान्न व्यभिचारः ।

यद्वा आकाशं दुःखानधिकरणविशेषगुणाधिकरणविभुभिन्नम् मेयत्वात् घटवत् । एवं दुःखानधिकरणद्वेषानधिकरणभावनानधिकरण इत्यादि विशेषगुणपूरणादियमेव प्रतिज्ञा बहुप्रकारा ।

यद्वा सुखत्वम् ज्ञानसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं विषयिभिन्नविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातित्वात् रूपत्ववत् । एवं दुःखसुखधर्माधर्मत्वभावनात्वप्रक्षेपेण पक्षकरणेन बहुप्रकारा स्थापना बोध्या । तादृशास्फुरणे यत्किंचित् प्रयोक्तव्यमग्रे यदि प्रकारः स्यादेव । अत्राप्युदाहरणायुक्तरीत्योह्यम् ।

प्रामाण्ये तज्ज्ञानप्रामाण्यम् न तज्ज्ञानविषयः, तज्ज्ञानधर्मिकसंशयकोटित्वात्, यद्यत् तज्ज्ञानधर्मिकसंशयकोटित्ववत् न तत्तज्ज्ञानविषयः यथाऽप्रामाण्यम् तज्ज्ञानविषयत्वविरहव्याप्यतज्ज्ञानधर्मिकसंशयकोटित्ववच्चैतत् । तस्मान्न तज्ज्ञानविषयः यद्वा घटोऽयमिति ज्ञानप्रामाण्यम् न स्वाश्रयग्राह्यम् स्वाश्रयोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणावधिकतृतीयक्षणवर्तिसंशयविषयत्वात् । यद्यत् स्वाश्रयोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणावधिकतृतीयक्षणवर्तिसंशयविषयो, न तत्स्वाश्रयग्राह्यम् यथा

---

१ 'कार्य' । २ 'सुख' । ३ 'गुणत्वावान्तर' ।

प्रामाण्यम् । तथा चैतत् । तस्मात्तथा । यद्वा प्रामाण्यम् न यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यम् प्रमेयत्वात् वस्तुत्वात् धर्मत्वात् वा, घटवत् । यद्वा तज्ज्ञानप्रामाण्यम् न तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यम्, तज्ज्ञाननिरूपणाधीननिरूपणकत्वात् । यदेवन्तदेवम्, यथाऽप्रामाण्यम् । तथा चैतत् । तस्मात्तथा । यद्वा ज्ञानम् स्वमात्रग्राहकम् प्रमेयत्वात्, यदेवन्तदेवम् यथाऽप्रामाण्यम् । यथा वा घटः तथाचैतत् । तस्मात्तथा । उत्पत्तिपरतोऽस्तु अनित्यप्रमात्वम्, अनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताभिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकम् अनित्यज्ञानत्वभिन्नकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्, यो योऽनित्यज्ञानाभिन्नकार्यवृत्तिधर्मः सोऽनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताभिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकः, यथाऽप्रमात्वम् । यद्वाऽनित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकम्, कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् यदेवन्तदेवम् यथा प्रमात्वम् तथा चैतत् । तस्मात्तथा ॥ अन्धकारे तमस्त्वम् तेजोऽभाववृत्ति बाह्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवृत्तिधर्मत्वात्, यो यो बाह्यालोक निरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवृत्तिधर्मः स तेजोऽभाववृत्तिः, यथा तेजोध्वंसत्वम् । तेजो बाह्यालोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यमेवेति न तेजस्त्वादौ व्यभिचारः ।

सुवर्णे—सुवर्णं तैजसम् अत्यन्तानलसंयोगानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् । यन्न तैजसम् तन्नात्यन्तानलसंयोगानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणम्, यथा घटः । तैजसत्वाभावव्यापकात्यन्तानलसंयोगानुच्छिद्यमानानित्यद्रवत्वाधिकरणञ्चैतत् । तस्मात्तथा ॥

वायौ—वायुर्नप्रत्यक्षः नीरूपबहिर्द्रव्यत्वात्, यन्नीरूपबहिर्द्रव्यम् तन्न प्रत्यक्षम्, यथाऽऽकाशम्, तथा चायन्तस्मान्न प्रत्यक्षः । यद्वा वायुर्नयोगजधर्माजन्यजन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयः नीरूपबहिर्द्रव्यत्वात्, यदेवन्तदेवम्, यथाऽऽकाशः । निर्विकल्पके—जागराद्यविशिष्टज्ञानम् अव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यम् जन्यविशिष्टज्ञानत्वात्, यद्यज्जन्यविशिष्टज्ञानम् तदव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यम्, यथा दण्डीति ज्ञानम्, अव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यत्वव्याप्याविशिष्टज्ञानत्वाधिकरणञ्चेतत्, तस्मादव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यम् । हेतौ विशिष्टपदम् निर्विकल्पकत्वासिद्धिपर्यन्तम् व्यभिचारावारकमपि येनविशेषणेन विनेत्याद्यनुसारेण सार्थकम् बोद्धव्यम् । अन्यथाऽनवस्थया व्याप्तिग्रहो न स्यात् ॥

महाप्रलये—कार्यद्रव्यत्वम् कार्यद्रव्यानधिकरणाधिकरणध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यद्रव्यवृत्तिधर्मत्वात्, यद्यत् कार्यद्रव्यवृत्तिधर्मं तत्तत् कार्यद्रव्यानधिकरणाधिकरणध्वंसप्रतियोगिवृत्ति, यथा शब्दत्वं, तथा चैतत्; तस्मात् तथा । यद्वा कार्यद्रव्यत्वम्, मूर्तभिन्नस्वाधिकरणानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्, यदे-

१ 'ज्ञानत्वकार्य' । २ 'घटत्वम्' ।

यन्तदेवम्, यथा शब्दत्वम्, तथा चायन्तस्मात् तथा। मूर्तभिन्नेति कपालादिना आरम्भकेणान्यथासिद्धिवारणाय। समवायिकारणातिरिक्तवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तो-स्यपि पक्षविशेषणमाकाशादावर्थान्तरवारणाय ददासि, तत्तु मन्दप्रयोजनम्, ध्वंसत-स्याभाव्यस्य सर्वसिद्धत्वात्। अनुमितौ झटिति तथा कालं विषयीकरोत्विति तु कथञ्चित्प्रयोजनं स्यात्।

आवान्तरप्रलये—कार्यद्रव्यत्वम् कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीनमूर्तभिन्न-कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यवृत्तित्वात्, यद्यत् कार्यवृत्ति तत्तत् कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीनकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रति योगिवृत्ति, यथा शब्दत्वम्, तथा चायन्तस्मात्तथा। चरमबुद्धित्वादिना न व्यभिचारः, चरमत्वस्य प्रलयसिद्धिं विनाऽप्रतीतेः। तत्सिद्धौ तु व्यभिचारः किं करिष्यति? महाप्रलये सिद्धे चरमत्वसिद्धौ व्यभिचारो भविष्यतीति यदि तदा प्रागभावसमानकालीनकार्यवृत्तिधर्मत्वा-दिति हेतुःकर्तव्यः।

मुक्तौ—चैत्रदुःखत्वं चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरणध्वंसप्रतियोगिवृत्ति का-र्यवृत्तिधर्मत्वात्, यो यः कार्यवृत्तिधर्मः स चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणध्वंसप्रतियोगिवृत्तिः यथा शब्दत्वम्।

सर्वमुक्तौ—दुःखत्वम् स्वाधिकरणानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्र-वृत्तिधर्मत्वात्, एतत्प्रदीपत्ववत् इति। अत्र मीमांसकानां लीलावतीकृतश्च सर्व-मुक्तरनभ्युपगमः। समानाधिकरणदुःखप्रागभावासद्वृत्तिर्दुःखध्वंसो मोक्षः। दुःखात्यन्ताभाव एव लोष्टादिनिःसम्बन्धो मोक्षः। सम्बन्धस्तस्य समानाधिकरणदुःख प्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंस एव। तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इतिसूत्रस्य दुःखेनात्यन्तविमुक्त-श्चरतीति श्रुतेश्चानुरोधादित्येके। दुःखप्रागभाव एव दुःखासहवृत्तिर्मुक्तिरिति प्राभाकरमते वल्लभाचार्यानुमतिः। प्रागभावस्यासाध्यत्वात् प्रायश्चित्तेन दुःखप्रागभावपरिपालनवत्। नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टमतम्। जीवात्मनः परमात्मनि लयो मुक्तिरिति त्रिदण्डिनः। ब्रह्माद्वैतसाक्षात्कार इति शङ्कराचार्याः। कर्मणामभोगैकनाश्यत्वे विवादाध्यासितानि कर्माणि भोगैकनाश्यानि अकीर्णप्रायश्चित्ताकीर्तितकर्मत्वात्, यदेवन्तदेवम्, यथा सम्प्रतिपन्नं कर्म। प्रायश्चित्तपदेन कर्मनाशापारगमनस्याकृतप्रधानाङ्गापूर्वस्य चोपलक्षणम् इति न तयोर्व्यभिचारः। तदन्यत्वेन वा हेतुर्विशेषणीयः। नाभुक्तं क्षीयते कर्म इत्यादिस्मृतिस्तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यते केवलेन श्रुतिश्चात्र मानम्। ज्ञानाग्निरित्यादि-कार्यव्यूहेन भोगद्वारा कर्मनाशोपलक्षणम्। भस्मसात्पदस्य उभयथा लाक्षणिकत्वात्।

---

१ 'लोष्टादिनिष्ठ'। २ 'बाधबोधा'।

परलोके—अहं सुखदुःखोभयजनकमदीयदेहान्यदेहवान् शरीरित्वात्, यो यः शरीरी स सुखदुःखोभयजनकमदीयदेहान्यदेहवान्, यथा चैत्रः, सुखदुःखोभयजनकमदीयदेहान्य देहत्वव्याप्यशरीरित्ववांश्चाहम्, तस्मात्तथा ।

स्वर्गे—अहम् दुःखजनकमदीयदेहान्यदेहवान् शरीरित्वात्, चैत्रवत् ।

नरके—अहम् सुखजनकदेहान्यदेहवान् शरीरित्वात् चैत्रवत् ।

वृक्षादेस्सात्मकत्वे—वृक्षलतागुल्मादिकं सात्मकम् प्राणवत्त्वात्, यन्न सात्मकं तन्न प्राणवत्, यथा घटः, यथा वा मृतशरीरम् । प्राणवच्चैतत्, तस्मात् सात्मकम् । प्राणवत्त्वानुमाने—वृक्षादिकमाध्यात्मिकवायुमत् मूलनिषिक्तानामपामन्तर्नयनवत्त्वात्, यन्नैवन्तन्नैवम् यथा घटः । स्वप्नजागरभेषजप्रयोगभग्नक्षतप्ररोहानुकूलोपगमप्रतिकूलोपगमादिकं चात्र प्रत्येकं हेतु कर्तव्यम् । नर्मदातीरसम्भूता इत्याद्यागमश्चात्र प्रमाणम् । धारावहने—अयं चैत्रः एतदीयघटोऽयमिति ज्ञानभिन्नैतदन्यूनानतिरिक्तविषयैतत्समानकालीनज्ञानवान् अनीश्वरात्मत्वात्; योऽनीश्वरात्मा स तदीयघटोऽयमिति भिन्नैतदन्यूनानतिरिक्तविषयैतत्समानकालीनज्ञानवान् मैत्रवत् । अनादौ संसारे—कदाचित् चैत्रमैत्रयोः समानविषयकज्ञानवत्त्वसम्भवात् न दृष्टान्तासिद्धिः । अर्थापत्त्यनतिरेके—परेषामर्थापत्तित्वेनाभिमतम् प्रमाणमनुमानभिन्नम्, अनुमानाविलक्षणफलत्वात्, तदविलक्षणव्यापारवत्त्वाद्वा । यद्यदनुमानविलक्षणफलवत् तदनुमानाभिन्नम्, यथाऽन्वयव्यतिरेक्यविलक्षणव्यापारवत्केवलान्वय्यनुमानाभिन्नम्; तथा चैतत् तस्मात् तथा । शब्दस्य पृथक्त्वे—शब्दो नानुमानम्, तद्विजातीयफलवत्त्वात् विजातीयव्यापारवत्त्वाद्वा, यदेवन्तदेवम्, यथा प्रत्यक्षम् । तथा चायन्तस्मात्तथा । एवम् सम्भवैतिह्यचेष्टालिपिप्रभृतीनामन्तर्भावः । उपमानस्य च बहिर्भावे एवमेव प्रयोक्तव्यम् । चक्षुस्तैजसत्वे—चक्षुस्तैजसम् तेजोविशेषगुणेषु रूपमात्रग्राहकत्वात्, यद्यद् रूपमात्रतेजोविशेषगुणग्राहकं तत्तत्तैजसम्, यथा प्रभा । तैजसत्वव्याप्यरूपमात्रतेजोविशेषगुणग्राहकत्ववच्चैतत् । तस्मात्तथा । घ्राणपार्थिवत्वे—घ्राणम् पार्थिवम् गुणेषु गन्धस्यैव ग्राहकत्वात्, यदेवन्तदेवम् विततचम्पकमागवत् । एवम् रसनाप्यत्वे प्रयोक्तव्यम् । एवं त्वगिन्द्रियम् वायवीयम्, गुणेषु स्पर्शमात्रस्य ग्राहकत्वात् । अदृष्टे देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकम् तद्भोगसाधनकार्यत्वात्, यदेवन्तदेवं यथा तन्निर्मितस्रक् । न चैतत्, तस्मात्तथा । शक्त्यभावे—वह्निर्न दाहानुकूलातीन्द्रियाद्दिष्टधर्मसमवायी महत्त्वसमानाधिकरणात्मप्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणत्वात्, यद्यत् महत्त्वसमानाधिकरणात्मान्योन्याभावाधिकरणन्तन्नदाहानुकूलातीन्द्रियाद्दिष्टधर्मसमवायि, यथा घटः । दाहानुकूलाद्दिष्टधर्मसमवायित्वाभावव्याप्यमहत्त्वसमानाधिकरणात्मान्योन्याभावाधिकरणम् चायम्, तस्मात् न दाहानुकूलातीन्द्रियाद्दिष्टधर्मसमवायी । वह्निद्व्यणुके दाहानुकूलस्पर्शवति व्यभिचारवारणायाद्यम् हेतौ विशेषणम्; अदृष्टवत्यात्मनि

व्यभिचारवारणाय द्वितीयम् । घटस्थैर्ये—घटो न स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी, तत्क्षणवृत्तितया प्रमीयमाणत्वात् ; यदाद्यक्षणवृत्तितया प्रमीयते न तत्तत्क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगि ; यथा घट एवाद्यक्षणवृत्तितया प्रमीयमाणो नाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी; प्रमीयते चायं स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तितया, तस्मान्न तत्क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी ॥ मनोऽणुत्वे—अणुत्वं निःस्पर्शवृत्तिवृत्ति परमाणुत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् या या परमाणुत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः सा निःस्पर्शवृत्तिवृत्तिः, यथा महत्त्वम् ; निःस्पर्शवृत्तिवृत्तिपरमाणुत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिश्चेयम्, तस्मात्तथा ॥

कथञ्चिदपि स्थापनाया अस्फुरणे अहं स्थापनावादीति क्व प्रतिपन्नम्, यावता त्वमेव कथं स्थापनां न कुरुषे। यदि भवान् वैतण्डिकमतमाश्रित्य विप्रतिपत्ति तदा ममापि तन्मतावलम्बनेनैव विपक्षेत्यादि वाक्पल्लवोल्लासनमेव शरणम्। यदि च स्थैर्यानुविधेयाभ्यामेव त्वं स्थापनावादीति व्यवस्थाप्यसे, स्थापनं झटिति न परिस्फुरति तदा सर्वसाधारणीयं स्थापना—शब्दोऽनित्यः तादृश्येण प्रतीयमानत्वात्,[1] यद्यदनित्यतया प्रतीयते तदनित्यम्, यथा घटः अनित्यत्वव्याप्यानित्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयश्चायम्, तस्मादनित्यः । अत्र हेत्वसिद्धौ परेणोद्भावितायां 'शब्दो ऽनित्यः' इति ज्ञानप्रामाण्यम् साधनीयम् । तथाहि शब्दोऽनित्य इति ज्ञानम्प्रमा अबाधितविषयत्वात्; यदेवन्तदेवम्, यथा घटोऽनित्य इति ज्ञानम्। अत्र विषयबाधव्यवस्थापनव्याकुलता परस्य महती स्यात् ॥ यद्वा—'शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्त एतद्धर्मातिरिक्तधर्मवान्, प्रमेयत्वात्, यद्यत् प्रमेयम् तत्तदनित्यत्वातिरिक्त एतद्धर्मातिरिक्तधर्मवत्, यथा घटः । अनित्यत्वातिरिक्त एतद्धर्मातिरिक्तधर्मवत्त्वव्याप्यप्रमेयत्वाश्रयश्चायम् तस्मात्तथेति महाविद्यादिशा प्रयोक्तव्यम् ।[2] पक्षधर्मबलाच्चानित्यत्वसिद्धिः ॥ पक्षधर्मतावललभ्ये साध्येऽर्थान्तरत्वास्तीत्युक्तमेव । अप्रयुक्तत्वादेशनाच्च प्रतिकर्तव्या निरुपधिसम्बन्धशालित्वात्। शब्दस्यानित्यत्वं विना तदुत्पादविनाशप्रत्ययौ न स्यातामित्यादि विपक्षबाधकम् प्रपञ्चनीयम् । यद्वा—अयम्पर्वतः एतत्पर्वतत्वि[3]तरावृत्तिवह्निमद्वृत्तिधर्मवान् प्रमेयत्वात् । अयम्पर्वतः एतत्पर्वतातिरिक्तवह्निमदन्यः प्रमेयत्वादित्यादिवह्निमत्त्वसाधनवत् साध्यान्तरेऽप्यूहनीयम्। यत्र चात्यन्तमस्फुरणम् तत्र पक्षधर्म एव हेतुत्वेन प्रयोक्तव्यः। यथा—'शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात्', 'क्षिति सकर्तृका क्षितित्वात्', 'अयम्पर्वतो वह्निमानेतत्पर्वतत्वात्' 'वायुर्न प्रत्यक्षः वायुत्वात्' 'सुवर्णं तैजसं सुवर्णत्वात्'—इत्यादिव्यतिरेकव्याप्तिबलेन प्रयोक्तव्यम्।[4] असाधारणत्वदेशनायां विपक्ष- बाधकोपन्यासेन पक्षस्य सपक्षत्वं साध्यम् । नहि यत्किञ्चित्सपक्षव्यावृत्तिमात्रादसाधारण्यम्, अपि तु सकलसपक्षव्यावृत्त्या । प्रकृते च पक्षादेव सपक्षान्न हेतुव्यावृत्तिरिति कुतोऽसाधारण्यम् ।

१—'प्रमाविषयत्वाश्रयश्चायम्' । २—'प्रयोक्तव्या' । ३—तदन्योन्यः । ४—Not in B.

पक्षस्य सपक्षत्वे निश्चिते साध्यवत्त्वेन सिद्धसाधनमेवेति वाच्यम्, आपाततस्त्वद-निश्चयमाश्रित्यानुमानप्रवृत्तेः । व्याप्तिग्राहकतर्कादिना क्रमेण त्वन्निश्चयादसाधारण्यनि-वृत्तेरित्यादि कण्ठडम्बरेणापि परो जेतव्यः । सर्वथा मौनमवधेयम् । भेदस्थापना भेदप्रकारो चास्माभिः प्रपञ्चिता ॥

इति महामहोपाध्याय-मैथिलसोदरपुरवंशा-
वतंस-सन्मिश्र-श्रीभवनाथात्मज-महा-
महोपाध्यायसन्मिश्रश्रीशङ्कर-
कृते वादिविनोदे
प्रथम उल्लासः ॥

अथ द्वितीय उल्लासः ।

प्रश्ने कृते तत्रोत्तरमजानतामप्यहङ्कारशातनम्—इति स्वयमुन्नीय प्रश्नविषया निगूढनिरुक्त्यो निरूप्यन्ते । नित्यवृत्तिनित्यावृत्तिनित्यवृत्तिसाक्षाद्व्याप्यजातिर्द्रव्यत्वम् । नद्योगित्वं द्रव्यलक्षणम् । नित्यवृत्तिनित्यावृत्तीति गुणत्वव्यावर्तनाय, तस्य नित्यवृत्ति-नित्ये जलपरमाणुरूपादौ वृत्तेः । नित्यवृत्तीति कर्मत्वव्यावर्तनाय । साक्षादिति पृथिवीत्वादिव्यावृत्त्यै । नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिर्गुणत्वम् । नित्य-वृत्तिनित्यवृत्तीति द्रव्यत्वकर्मत्वव्युदासाय । साक्षादिति रूपादिव्युदासाय ॥ नित्यावृत्ति-विभुवृत्त्यवृत्तिपृथिवीमात्रवृत्त्यवृत्तिजातिः कर्मत्वम् । नित्यावृत्तीति द्रव्यत्वगुणत्वादीनां, विभुवृत्त्यवृत्तीति सुखत्वशब्दत्वज्ञानत्वादीनां, पृथिवीमात्रवृत्त्यवृत्तीति गन्धत्वस्य,—व्युदासाय ॥ अनेकवृत्तित्वे सति समवायित्वानधिकरणत्वम् सामान्यत्वम् ॥ एकमात्र-समवेतत्वे सत्यसमवायित्वम् विशेषत्वम् ॥ स्वनिष्ठपदार्थविभाजकोपाधिमात्रा-वच्छिन्नव्यापकताप्रतियोगिव्याप्यताधिकरणद्वित्वानधिकरणत्वम् समवायत्वम् । समवाय-स्यैकत्वात् समवायत्वेनोपाधिना किमपि द्वित्वन्न व्याप्यते, न हि भवति द्वौ समयाविति तात्पर्यम् ॥ समवायित्वसमवेतसमवायत्वानधिकरणत्वमभावत्वम् । न चानधिकरणत्व-मित्यत्र नञर्थस्याभावत्वात् तेनैव तन्निरूपणमित्यात्माश्रयः, अभावस्य ज्ञानत्वात् । अन्यथा लक्षणस्यैवाप्रसिद्धत्वमापद्येत । तथा चोक्तम् टीकाकृता—"सर्वथाऽव्युत्पन्नम् प्रतिलक्ष-णप्रणयनानवकाशात्, अन्यथा लक्षणेऽपि लक्षणान्तरवचनेऽनवस्थापत्तेः । तेन लक्ष्यं लक्षणं

---

१ 'त्वदनि' । २ 'सत्ता' । ३ 'नित्यावृत्ति' । ४ 'समवायेन विभाजकोपाधिना' । ५ 'समवेत-त्वेसति समवायित्वसमवायत्वा' ।

च निराकलितं जानन्तमप्रत्येनस्य लक्ष्यस्येदं लक्षणमिति पक्षधर्मतामात्रप्रदर्शनार्थमेव लक्षण-वचनम्—इति न कश्चिद्दोषः। न च 'लक्षणस्थल ज पदार्थात्यन्ताभावेन लक्षणगमने स्थिरा त्माश्रयः, अगमने चाव्याप्तिरिति वाच्यम्,' तस्य स्वरूपत एव स्वस्मिन् व्यवहारजनकत्वात्, प्रमेयत्वेप्रमेयवत्त्ववदगत्याऽऽत्माश्रयस्वीकाराद्वा। तदुक्तम् प्रमाणं शरणम् वृत्तौ न भिन्ना-भिन्नतेयत इति।

अथ विशेषलक्षणानि। गन्धसमानाधिकरणगन्धासमानाधिकरणगुणासमानाधिकरण-जात्यधिकरणत्वम् पृथिवीत्वम्॥ नित्यविशेषगुणासमानाधिकरणविशेषगुणसमानाधिकरण-द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणत्वं वा; नित्यानित्यवृत्तिनित्यरूपासहवृत्तिरूपसहवृत्तिजा-त्यधिकरणत्वं वा॥ उष्णस्पर्शासमानाधिकरणनित्यरूपसमानाधिकरणजातिमत्त्वम् जलत्वम्। स्नेहसमानाधिकरणस्नेहासमानाधिकरणगुणासमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा॥ रसव-दवृत्तिद्रवत्ववद्वृत्तिजात्यधिकरणत्वम् तेजस्त्वम्। नित्यरूपसमानाधिकरणत्वे सति नैमित्ति-कद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजात्यधिकरणत्वं वा; गुरुत्वसमानाधिकरणात्यन्ता-भावप्रतियोगिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा। रूपासमानाधिकरण-स्पर्शसमानाधिकरणजातिमत्त्वं वायुत्वम्॥ शब्दाश्रयत्वमाकाशत्वम्; ज्ञानानधिकरणवि-शेषगुणाधिकरणकर्मानधिकरणद्रव्यत्वं वा; ज्ञानासमवायिकारणमूर्त्यसमानाधिकरण-विशेषगुणत्वं वा। ज्ञानस्पर्शाधिकरणानधिकरणविशेषगुणवत्त्वं वा। द्रव्यत्वव्याप्यजात्य-नधिकरणत्वे सति विशेषगुणवत्त्वं वा॥ विशेषगुणासमानाधिकरणमहत्त्वसमाना-धिकरणदिगन्यद्रव्यत्वम् कालत्वम्॥ विशेषगुणासमानाधिकरणमहत्त्वसमानाधिक-रणकालान्यद्रव्यत्वम् दिक्त्वम्॥ ज्ञानात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् आत्मत्वम्। (एवं यत्नादिप्रक्षेपादपि लक्षणम्। द्रव्यत्वव्याप्यजात्यधिकरणविभुत्वं वा; शब्दासमानाधिकर-णविशेषगुणसमानाधिकरणविभुत्वं वा॥ स्पर्शानधिकरणत्वे सति मूर्तत्वाधिकरणत्वम् मनस्त्वम्, [1]विशेषगुणानधिकरणमूर्तत्वं वा॥

अथ गुणानाम्॥ रसवद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणमात्रबहिरि-न्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रूपत्वम्; स्पर्शावृत्तितेजस्त्वसमानाधि-करणविशेषगुणवृत्तिजातिमत्त्वम् वा, तेजोवृत्तिवृत्तिवायुवृत्त्यवृत्तिविशेषगुणवृत्तिजातिम-त्त्वं वा॥ स्नेहवन्मात्रवृत्तिजात्यधिकरणेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयगुणत्वव्याप्यजात्यधिकर-णत्वं रसत्वम्; गन्धस्नेहोभयसमानाधिकरणसंयोगसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य-जातिव्याप्यतावच्छेदकजातिमद्विशेषगुणवत्त्वम् वा॥ तिक्तरससमानाधिकरणद्रव्य-त्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमदिन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् स्नेहासमानाधिकरणरससमानाधिकरणजातिनिरूपितव्याप्यतावच्छेदकगुणत्वम् पाकज

१ 'विशेषगुणानधिकरणमात्राधिकरणसंयोगाधिकरणमूर्तत्वं'।

त्वम्; अनित्यमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमन्मूर्तविशेषगुणत्वम् वा ॥ नीरूप-मूर्तबहिरिन्द्रियमात्रजन्यनिर्विकल्पकविषयजातिमत्त्वम् स्पर्शत्वम्[1]; रूपासहवृत्तिमूर्तविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा ॥ एकवृत्तिवृत्त्यनेकवृत्तिवृत्त्यवधिनिरूप्यावृत्ति[2]गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वंसंख्यात्वम्; एकमात्रवृत्त्यनेकवृत्तिवृत्तिपरिमाणासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् वा ॥ एकमात्रवृत्तिकालवृत्तिवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् परिमाणत्वम्; द्रव्यत्वावच्छिन्नव्याप्यताप्रतियोगिकव्यापकतावच्छेदकैकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् वा ॥ कर्मासमवायिकारणमात्रवृत्तिपरिमाणासमवायिकारणावृत्तिकालगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् पृथक्त्वम् ॥ द्रव्यासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् संयोगत्वम्॥शब्दासमवायिकारणवृत्तिद्रव्यसमवायिकारणावृत्त्यनेकवृत्तिवृत्तिजातिमत्त्वम् विभागत्वम् ॥ विभुसंयोगासमवायिकारणकवृत्तिविभुवृत्त्यवृत्तिस्वाश्रयोत्पत्त्यव्यवहितानन्तरोत्पत्तिकावधिनिरूप्यमात्रवृत्तिजातिमत्त्वम् कालिकपरत्वम् ॥ विभुसंयोगासमवायिकारणकवृत्तिमूर्तमात्रवृत्तिसमानाधिकरणवृत्तिस्वाश्रयप्रागभावसमानकालीनावधिमात्रनिरूप्यजातिमत्त्वमपरत्वत्वं सामयिकम् ॥ विभुवृत्त्यवृत्तिविभुसंयोगासमवायिकारणकवृत्तिप्रमातृस्वाश्रयान्तराला[4]वधिनिरूप्यमात्रवृत्तिजातिमत्त्वम् दैशिकपरत्वम् ॥ दिक्संयोगासमवायिकारणकवृत्तिमूर्तवृत्तिमात्रवृत्तिप्रमा[5]वृत्तिस्वाश्रयान्तरावधिनिरूप्यवृत्तिजातिमत्त्वम् दैशिकमपरत्वम् ॥ प्रत्यक्षमूर्तवृत्त्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् गुरुत्वम् । प्रत्यक्षवृत्ति यद-प्रत्यक्षम् तन्मात्रवृत्तिर्या गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । मूर्तपदम् धर्माधर्मव्युदासाय । मात्रपदम् भावनास्थितिस्थापकयोर्व्यावर्तनाय । रसनानधिकरणानधिकरणकावृत्त्यतीन्द्रियगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा गुरुत्वम्॥ रूपानधिकरणाधिकरणावृत्तिरसानधिकरणाधिकरणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् द्रवत्वम् ॥ गन्धरसनानाधिकरणगुणावृत्तिरससमानाधिकरणगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं स्नेहत्वम् ॥ नित्यविभुविशेषगुणवृत्तियत्नसाक्षात्कारणावृत्ती[6]च्छाजनकवृत्तिजातिमत्त्वम् बुद्धित्वम् ॥ स्वाश्रयोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वे सति द्वेषाजनकत्वम् सुखत्वम् ॥ स्वाश्रयोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वे सति द्वेषजनकत्वम् दुःखत्वम् ॥ प्रयत्नसाक्षात्कारणगुणत्वम् इच्छात्वम् ॥ ईश्वरगुणावृत्तिदुःखजन्यमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं द्वेषत्वम् ॥ इच्छाज्ञानावृत्तिनित्यात्मविशेषगुणवृत्तिजातिमत्त्वम् प्रयत्नत्वम् ॥ अतीन्द्रियात्मविशेषगुणमात्रा[7]वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वे सति सुखजनकत्वम् धर्मत्वम् ॥ अतीन्द्रियात्मविशेषगुणमात्र-

---

१ Not in A. २ 'एक वृत्ति' । ३ 'द्रव्या' । ४ 'रावधि' । ५ 'प्रमातृ' । ६ Not in B
७ 'त्र' ।

वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वे सति दुःखजनकत्वमधर्मत्वम् ॥ मूर्तवृत्त्यवृत्तिगुणत्व-व्याप्यजातिमदात्मविशेषगुणत्वम् भावनात्वम् ॥ ज्ञानासमानाधिकरणविभुविशेषगुणत्वं शब्दत्वम् । स्वनिष्ठगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिविजातीयविशेषगुणासमानाधिकरणविभुविशेष-गुणासमानाधिकरणविशेषगुणत्वम् वा शब्दत्वम् ॥

अथ कर्मविशेषलक्षणानि ॥ स्वाश्रयविभागपूर्वकोर्ध्वदेशसंयोगजनककर्मत्वम् उत्क्षे-पणत्वम् ॥ अभिघातजन्यत्वे सति अधःसंयोगजनककर्मत्वम् अवक्षेपणत्वम् ॥ अविनश्य-द्द्रव्यायेन्यावयवाभिमुखसंयोगफलककर्मत्वमाकुञ्चनत्वम् ॥ अविनश्यद्द्रव्यान्योन्यावय-वानभिमुखभूयोदेशाभिमुखसंयोगफलककर्मत्वम् प्रसारणत्वम् ॥ एतत्पञ्चकर्मान्यकर्मत्वम् गमनत्वम् । अतएव भ्रमणरेचनादीनां गमनेऽन्तर्निवेशः ॥

इति महामहोपाध्यायसन्मिश्रश्रीभवनाथात्मज-
महामहोपाध्यायसन्मिश्रश्रीशङ्करकृते
वादिविनोदे द्वितीय उल्लासः ॥

अथ तृतीय उल्लासः

वादिना प्रश्ने कृते झटिति प्रश्नविषयज्ञाने सति प्रचुरहङ्कारशातनम् इति प्रश्नविषयो विविच्यते ॥ ननु—'कस्य किं केन साधर्म्यम् किं वा वैधर्म्यम् ?' । उच्यते । सप्तपदार्थानाम्प्रमेयत्वम् । तच्चेश्वरप्रमासम्बन्धः । एवं ज्ञानत्वम् परम्परासम्बन्धस्तत् । एवं ज्ञेयत्वमपि । तथा वाच्यत्वम्; वचनकर्मत्वम् । स च सङ्केतसम्बन्धः । सङ्केतश्च-'इदम-दमस्य वाचकम्' एतादृशीश्वरेच्छा । एतदेव च पदार्थत्वम् अभिधेयत्वञ्च । एवम् विशे-षणत्वं विशेष्यत्वम्, धर्मत्वम् धर्मित्वम्, गुणत्वम् प्रधानत्वम्, पक्षत्वम्, दृष्टान्तत्वम्, सत्त्वम्, परत्वम्, भिन्नत्वम्, इतरत्वमित्यादि यावत् केवलान्वयि तावत् सप्तपदार्थसाध-र्म्यम् । एते च धर्माः स्ववृत्तयः, तथैवानुभवात् । तदुक्तम्—"प्रमाणशरणम् वृत्तौ न मिथो भिद्यते यतः"—इति । नात्माश्रयो दोषोऽपि ॥ सत्ताभावत्वम् । तद्विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वम्, सत्तासम्बन्धित्वमिति यावत् । सत्तासम्बन्धश्च द्रव्यगुणकर्मणां समवायलक्षणः सामान्य-विशेषयोरेकार्थसमवायलक्षणः समवायस्य सत्तायाः स्वरूपमेव । भवतीह समवायः सन् सत्ता सतीति प्रतीतिरिति । नित्यद्रव्याणि विहाय यस्याश्रयाश्रितत्वम् तथाधारत्वम् समवाये व्यापि ननु नित्यद्रव्येषु भवतीहरूपसमवायो नास्तीत्याकाशमिति ॥ द्रव्यगुण-कर्मसामान्यविशेषाणाम् पञ्चानां समवायभिन्नभावत्वम् । सामान्यानां समवायित्वम्

---

१ Not in B. २ 'पदसप्तकम्' ।

अनेकत्वञ्च अनेकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम्, स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं वा ॥ गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावानां निर्गुणत्वं निष्क्रियत्वम् । तत्र निर्गुणत्वम् गुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववत्त्वम् । निष्क्रियत्वन्तु कर्मासमानाधिकरणपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् ॥ समवायिकारणत्वशून्यत्वम्, द्रव्यत्वात्यन्ताभाववत्त्वम्, संयोगशून्यभावत्वम्—इत्याद्यूह्यम् ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वम् सत्ताव्याप्यजातिमत्त्वम् वैशेषिकपरिभाषार्थशब्दाभिधेयत्वम् । धर्मम् विहायाधर्मकर्तृत्वम् अधर्मम् विहाय धर्मकर्तृत्वं च । गोत्वादीनां न धर्माधर्मकर्तृत्वम्; गान्धवादित्यादौ जातेरवच्छेदकमात्रत्वात्, "अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" "श्वेतं छागमालभेत"—इत्यारुणयश्वैत्यादीनां विशेषणत्वेन धर्मजनकत्वात् । यद्यपि सर्वद्रव्यगुणकर्मणां न धर्माधर्महेतुत्वम्, तथाऽपि तदुभयजनकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वन्तत् ॥ कार्यत्वमनित्यत्वं च त्रयाणाम् ॥ सामान्यविशेषसमवायानां सत्ताशून्यतावत्त्वम् बुद्धिमात्रप्रमाणकत्वम् नित्यत्वम् अकार्यत्वम् अकारणत्वं ज्ञातृधर्मातिरिक्तकार्यजनकत्वञ्च । बुद्धिप्रमाणकत्वन्तु सामान्येऽनुगतबुद्धिर्विशेषव्यावृत्तबुद्धिः, समवाये चेहेतिबुद्धिः प्रमाणम् यथा न तथाऽन्यत्र ॥ विशेषातिरिक्तानामनित्यवृत्तित्वम्, तच्चानित्यवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् ॥ कर्मातिरिक्तानाम् नित्यवृत्तित्वम्; तच्च नित्यवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां लौकिकप्रत्यक्षवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं । गुणकर्मणोरसमवायिकारणवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् । नित्यद्रव्यसमवाययोरसमवेतभावत्वम् साधर्म्यमित्याद्यूह्यम् ॥

पृथिव्यादीनां नवानां द्रव्यत्वम् स्वसमवेतकार्यारम्भकत्वम् समवायिकारणत्वम् गुणवत्त्वम् स्वकारणाविनाश्यत्वम् स्वकार्याविनाश्यत्वम् एतदुभयं जातिमत्त्वे सति इति विशेष्यम् । अनित्यद्रव्याणि विहाय अन्त्यविशेषवत्त्वम् अनाश्रितत्वम् नित्यद्रव्यत्वं च नित्यद्रव्याणि विहाय अन्त्यविशेषशून्यद्रव्यत्वम् आश्रितद्रव्यत्वम् अनित्यद्रव्यत्वञ्च । पृथिव्युदकतेजःपवनात्ममनसां षण्णां द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्; स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वम् संस्कारवत्त्वञ्च । पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां क्रियावत्त्वम् मूर्तत्वम् परत्वम् अपरत्वम् वेगवत्त्वम् । आकाशकालदिगात्मनां सर्वगतत्वम् परममहत्त्वम् सर्वसंयोगाश्रयत्वम् क्रियाशून्यद्रव्यत्वम् परत्वापरत्ववेगशून्यत्वं च । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् । तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवद्वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वम् । उपाधिर्भूतत्वम् न तु जातिः, मूर्तत्वेन सह परापरभावानुपपत्तेः । ननु—मूर्तत्वमेवोपाधिरस्तु, विनिगमनाविरहात् । बहिरिन्द्रियव्यवस्था । हेतुगुणवद्वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वम् वा भूतत्वम्; इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोपादानवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधि-

१ 'अभाव' Not in B. २ 'नित्यवृत्तिवृत्ति'।

मत्त्वम् । नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नभेदकल्पनया चैतत् समाधेयम् । बहिरिन्द्रियवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वम् । बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यगुणवद्वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वञ्च भूतानां साधर्म्यम् । पृथिव्यप्तेजोवायूनां द्रव्यारम्भकत्वम् । तच्च द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वम् स्पर्शवत्त्वम्; तच्च स्पर्शात्यन्ताभावशून्यत्वम् । अवान्तरागुत्वम् अवान्तरमहत्त्वम् स्थितिस्थापकवत्त्वम् शरीरारम्भकत्वम् इन्द्रियारम्भकत्वम् विषयारम्भकत्वञ्च । सर्वञ्चैतत् द्रव्यविभाजकोपाधिमत्तया विशेष्यमिति नाव्याप्तिः ॥ पृथिव्यप्तेजसां त्रयाणां बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वम् रूपवत्त्वम् द्रवत्ववत्त्वम् च । एतदपि पूर्ववद्विशेष्यम् ॥ पृथिव्युदकयोः गुरुत्ववत्त्वम् रसवत्त्वम् पतनवत्त्वम् अभास्वररूपवत्त्वञ्च । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वम् ॥ क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वञ्च । संख्यामात्रेण चैतत्साधर्म्यम् । न तु य एव क्षितौ त एवोदकात्मनोरपि । आत्मा चात्र क्षेत्रज्ञः । आकाशात्मनोः शुतरविनाश्यविशेषगुणवत्त्वम् अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वञ्च । दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वम् सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वम् । सर्वपदञ्च दिक्कालसमवेतगुणान्योत्पत्तिपरम् । तत्र तयोः समवायिकारणत्वात् स्वरूपसतः समवायिकारणत्वमुपहितयोर्निमित्तकारणत्वम् । अतस्सर्वपदमसङ्कुचितमेव वा । सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वञ्च तयोरधिकरणतया तेनेश्वरादृष्टाद्यसंग्रहः । परत्वापरत्वानुमेयत्वञ्च ॥ क्षितितेजसोः नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वम् । तच्च नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । पृथिवीभिन्नद्रव्यत्वमष्टानाम् । एवं जलभिन्नत्वाद्यपि तथा । मनोविहायान्तःकरणद्रव्यत्वम्; अम्भोविहाय निःस्नेहत्वमद्रवत्वञ्च । तेजोविहाय अनुष्णत्वम् अदाहकत्वञ्च—इत्यादि ॥ जलज्योतिरनिलानां अपाकजस्पर्शवत्त्वम् । जलज्योतिषोरपाकजरूपवत्त्वम् । दिक्कालमनसां विशेषगुणशून्यत्वम् । वाय्वाकाशदिक्कालमनसामतीन्द्रियत्वम् । आत्ममनसोः शरीरावच्छेदेन वृत्तिलाभः । वाय्वादीनां नीरूपत्वम् । आकाशादीनां निःस्पर्शवत्त्वम्, कालादीनां अभूतत्वमित्यादि ॥ ॥

अथ गुणानां साधर्म्यम् ॥ तत्र सर्वेषां गुणानां गुणत्वाभिसम्बन्धः, स च समवायः, द्रव्याश्रितत्वञ्च, तच्च पदार्थविभाजकजात्यवच्छिन्नद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, निष्क्रियत्वम् अगुणवत्त्वम् इति द्वयम् पूर्वसाधर्म्यद्वयनिर्वाहकम् । रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगानां दशानां मूर्तगुणत्वम् । तच्च मूर्त्तसमानाधिकरणगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वम् । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दानां दशानां अमूर्तगुणत्वम् । तच्च परममहत्त्वसमानाधिकरणगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणत्वम् । संख्यापरिमाणसंयोगविभागपृथक्त्वानां उभयगुणत्वम्; तच्च कालवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । संयोगविभागद्वित्वपृथक्त्वादीनाम् अनेकाधि-

१ Not in B. । २ 'कालवृत्तिवृत्ति' ।

तत्वम्। तच्च स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वम्, नानैकत्वसमानाधिकरणगुणत्वं वा । रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वापरत्वापरत्वद्रवत्वगुरुत्वस्नेहसंस्कारबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मशब्दानामेकैकाश्रितत्वम्। तच्च स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिगुणत्वम् ॥ रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दानां षोड़शानां वैशेषिकगुणत्वम्। तच्च मनोगुणावृत्ति गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वान्यगुणवृत्तिजातिमत्त्वम्। एतच्च यदि मनसि स्थितिस्थापकाङ्गीकारः; अन्यथा स्थितिस्थापकान्यत्वेनापि विशेष्यम्। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्ववेगानां दशानां सामान्यगुणत्वम्; तच्च विशेषगुणभिन्नगुणत्वम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वम्। तच्च बहिरिन्द्रियव्यवस्थापकगुणवृत्तिगुणत्वव्यापकजातिमत्त्वम्। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहद्रवत्ववेगानां दशानां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वम्। अत्र वेगशब्दः स्वमपात्रपरः पूर्वत्र स्थितिस्थापकपरोऽपि। तच्च जन्यनीरसयावदिन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां षण्णामन्तःकरणग्राह्यत्वम्। तच्च मनोजन्यनिर्विकल्पकविषयात्मविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वम्, प्रत्यक्षात्मविशेषगुणत्वव्याप्यजातिमत्वम् वा गुरुत्वधर्माधर्मभावनानामतीन्द्रियत्वम्; तच्च योगजधर्मा[2]जन्यजन्यस्वविषयसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यसाक्षात्काराविषयजातिमद्गुणत्वम्। भावनापदं स्थितिस्थापकमपि संगृह्णाति। अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगानां कारणगुणपूर्वकत्वम्। तच्च पाकजावृत्तिस्वाश्रयसमवायिकारणनिष्ठसजातीयगुणासमवायिकारणैकमात्रवृत्तिगुणत्वावान्तरजातियोगित्वम्। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दानाम् अकारणगुणपूर्वकत्वम्। तच्च विभुविशेषगुणत्वमेव। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दतूलपरिमाणोत्तरसंयोगनैमित्तिकद्रवत्वपरापरत्वपाकजानां संयोगजत्वम्। तच्च संयोगासमवायिकारणवृत्तितदितरासमवायिकारणावृत्तिजातियोगित्वम्। संयोगविभागवेगानां कर्मजत्वम्। तच्च कर्मासमवायिकारणकगुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वम्। वेगपदं स्थितिस्थापकमपि गृह्णाति ॥

ननु—"कानि कियंतीन्द्रियाणि,काः कति च प्रत्यासत्तयः?" उच्यते। घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि षड़िन्द्रियाणि ॥ तत्र घ्राणम् पार्थिवम्, रसनमाप्यम्,चक्षुस्तैजसम्, त्वगिन्द्रियम् वायवीयम्, श्रोत्रमनसी नित्ये; श्रोत्रान्तानि भौतिकानि, मनः सर्वविषयम्, सर्वाणि चातीन्द्रियाणि। स्मृत्यजनकज्ञानकारण मनस्संयोगाश्रयत्वम् शब्देतरोद्भूतगुणानाश्रयत्वे सतिज्ञानकारणमनस्संयोगाश्रयत्वम् वा सर्वं साधारणं लक्षणम्। चक्षुश्चरश्मितेजोन्तरमेन तु चक्षुः। संयोग संयुक्त समवाय संयुक्त समे वेतसमावायसंयुक्त-

१ 'भावा'। २ 'धर्माध'। ३ Not in B. । ४ Not in B. ।

समवेतसमवायविशेष्यविशेषणभावाः षडेव प्रत्यासत्तयः। तत्र संयोगो द्रव्यग्रहणे, संयुक्तसमवायो द्रव्यगतजातीनां कर्मगुणानाञ्च ग्रहणे, संयुक्तसमवेतसमवायो गुण-कर्मगतजातीनां ग्रहणे, समवायः शब्दग्रहणे, समवेतसमवायः शब्दत्व-कत्वादिग्रहणे, विशेषणविशेष्यभावः समवायाभावयोर्ग्रहणे—प्रत्यासत्तिः। तत्र बहिर्द्रव्यम् उद्भूतरूपव-न्महच्च द्वीन्द्रियग्राह्यम्। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागद्रवत्वपरत्वापरत्वकर्माणि योग्यद्रव्यवृत्तीनि द्वीन्द्रियग्राह्याणि। गन्धरूपस्पर्शशब्दज्ञानसुखदुःखेच्छाप्रयत्नाः एके-केन्द्रियग्राह्याः। गुणत्वसत्त्वे सर्वेन्द्रियग्राह्ये। द्रव्यत्वग्राहकश्च संयोगो मूलावयवाव-च्छेदेन त्र्यसरेणुमात्मानञ्च विहाय तयोः संयोगमात्रेण ग्रहात्। महावयविग्रहे चतुर्विधः सन्निकर्षः। सर्वेन्द्रियेणार्थस्य इन्द्रियावयवेनार्थस्य इन्द्रियावयवेनार्थावयवानां इन्द्रिये-णार्थावयवानाञ्च इति। महत्त्ववदनेकद्रव्यत्वमप्यवयविग्रहे कारणमिति सम्प्रदायः। अनेकद्रव्यत्वम् महत्त्व एवोपक्षीणमिति चिन्तामणिकृतः। उद्भूतरूपवत्त्वञ्च विषय-गतमालोकगतञ्च द्रव्यग्रहे सहकारि। उद्भवश्च रूपादिगतो जातिविशेषः, तदभावो-ऽनुद्भव इति सम्प्रदायः। द्वे अपि जाती इत्येके। अनुद्भवमात्रं जातिः, तदभाव एवोद्भव' इति चिन्तामणिकृतः। बाह्यालोकश्च विषयसंस्कारकः। स च चक्षुःसंयोगावच्छेदेन तदविरलदेशावच्छेदेन वा चालिनीन्यायेन विषये वर्तमानः। इन्द्रियाणि च मनस्संयुक्तानि स्वविषये प्रवर्तन्ते। मनश्च प्रतिशरीरमेकैकमस्पर्शम् मूर्तम् परमाणु, न तु विभु, यथा भाट्टानाम्, न वा प्रतिशरीरमनेकम्, न वा शरीराकारम्, तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात्। दीर्घशष्कुलीभक्षणस्थले युगपत् पञ्च ज्ञानानि न जायन्ते, येन तदनुरोधादपीयं कल्पना स्यात्; यौगपद्यभ्रमस्तु कालसौक्ष्म्यात्॥

योगजधर्मः पृथगेव प्रत्यासत्तिरित्येके। योगिमनः सहकारी योगजो धर्मः। तेनासंयुक्तमपि तेन न गृह्यते इत्यपरे। बहिरप्यसन्निकृष्टविषयमानसं ज्ञानम्। ज्ञानलक्षणा सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्विशेषणतैव। तत्र ज्ञानलक्षणा संयुक्तसमवेतविशेषणता, परमाणुमहं जानामीत्याद्यनुव्यवसाये परमाण्वादिविषयकसाक्षात्कारजननात्। विशेषणता च बहुरूपा। तद्यथा। क्वचित्संयुक्तविशेषणता, यथा द्रव्येऽभावसमवाययोर्ग्रहः; क्वचित् संयुक्तसमवेतविशेषणता, यथा रक्तादौ पीतत्वाद्यभावग्रहः। क्वचित् संयुक्तसम-वेतसमवेतविशेषणता, यथा रूपत्वादौ रसत्वाद्यभावग्रहः। क्वचित् समवेतविशेषणता, यथा ककारादौ गकारत्वाद्यभावग्रहः। क्वचित् समवेतसमवेतविशेषणता, यथा कत्वादौ गत्वाद्यभावग्रहः। क्वचित् शुद्धैव विशेषणता, यथा शब्दाद्यभावग्रहः। पुनरियं विशेषणता विशेषणनिरूप्यमाणा षोढैव। तद्यथा। संयुक्तविशेषणता

१ 'पृथि इति' इत्युभयत्र पाठः। 'पृथीति' इति सम्यक्। २ 'महावयवि'। ३ 'शब्द'।

संयुक्तसमवेतविशेषणता संयुक्तसमवेतसमवेत विशेषणता समवेतविशेषणता समवेतसमवेतविशेषणता विशेषणविशेषणता च सर्वत्र तत्तदभावप्रत्यक्षसंग्रहे मन्तव्या ।

अभावश्च योग्यप्रतियोगिकः प्रत्यक्ष इत्याचार्याः । योग्याधिकरणकोऽपीत्येके, सद्रूपाभ्यामभावो निरूप्यत इति वचनात् । इत्थञ्च संसर्गाभावे व्यवस्था । अन्योन्याभावस्त्वयोग्यप्रतियोगिकोऽपि, योग्यस्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रतीतिदर्शनात् । अभावग्रहे योग्यानुपलब्धिः सहकारिणी । सा च तत्तद्व्याप्यादितत्तदुपलम्भकाभावत्वे सत्यनुपलब्धिः । योग्यानुपलम्भोऽधिकरणप्रतियोगिसत्त्वे विरोधी, स योग्यानुपलम्भ इति कश्चित् । एकसंयोगिनाशे संयोगाभावप्रत्यक्षताऽन्यथा न स्यात् इति तेषामभिप्रायः । एवं सति कश्चिदनुपलब्धिः प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनी क्वचित्तु व्यवच्छेदकम् तत्तद्व्याप्येनैव वक्तव्यमित्यावश्यकत्वात् सैव योग्यानुपलब्धिः तत्तद्व्याप्यैकसम्बन्धीनरेति पूरणीयम् ॥

नव्येश्वरज्ञानमपहाय अर्थज्ञानत्वम् इन्द्रियजज्ञानत्वम् वा प्रत्यक्षविशेषलक्षणम् । साक्षात्कारविज्ञानम् प्रत्यक्षमितीदमज्ञानसाधारणं लक्षणम् । तत्र इन्द्रियजन्यत्वम् अस्मदादिज्ञाने साक्षात्त्वव्याप्यकम् । ईश्वरज्ञाने तु साक्षात्त्वम् धर्मिग्राहकमानसिद्धम् ॥ ज्ञानाकरणकं ज्ञानम् इति खण्डनकारदाङ्कितलक्षणं चिन्तामणिकृतः स्वरसः । प्रत्यभिज्ञा न संस्कारव्यापारकपूर्वानुभवकरणिकेति न तत्राव्याप्तिः । संस्कारात् स्मृतिः स्मृतेश्च प्रत्यभिज्ञानम्, अन्यथा संस्कारजन्यस्मृतित्वापत्तिरिति तेषां तात्पर्यम् । पूर्वानुभव एव संस्कारद्वारा प्रत्यभिज्ञाकरणमनतिशय्यासिद्धेव, आन्तरालिकस्मृतिकल्पने प्रमाणाभावात् । न च स्मृतित्वापत्तिः प्रमाणम्, इन्द्रियासहकृतसंस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वव्याप्यत्वादिति सम्प्रदायः ॥

प्रत्यक्षम् द्विविधम्—निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च । तत्र निर्विकल्पकत्वम् निष्प्रकारकत्वम्, सप्रकारकज्ञानत्वम् सविकल्पकत्वम् । सविकल्पे संज्ञाविशिष्टज्ञानमिति निबन्धकृतः । संज्ञाकरणान्तरत्वम्; तेन घटोऽयमित्याद्युल्लेखो न तु वैशिष्ट्यमपि विकल्पगोचरः, सविकल्पे च यद्वैशिष्ट्यम् भासते तद्व्यावृत्तिरित्याचार्याः । सविकल्पकानन्तरमतद्व्यावृत्तिमानमिति चिन्तामणौ । सविकल्पकञ्च प्रकारांशे निर्विकल्पकमेव, तत्र निष्प्रकारकत्वात्, विशेष्यांशे सप्रकारकत्वमपि चिन्तामणौ; उभयांशे सप्रकारकत्वम्, जात्यंशे व्यक्तेः प्रकारत्वम् व्यक्त्यंशे च जातेः । तदुक्तम्—जातिजातिमन्तौ क्रियाक्रियावन्तौ गुणगुणिनौ च मिथःसम्बद्धावनुभूयेते—इति सम्प्रदायविदः । निर्विकल्पकम् प्रमाऽप्रमाबहिर्भूतमिति चिन्तामणौ । निर्विकल्पसविकल्पयोरपि प्रामाण्यमेवेति सम्प्रदायः । विशेषज्ञानम् विशेष्येन्द्रियसम्बन्धात् । तदुभयसंसर्गाग्रहे भ्रमप्रमासाधारणविशिष्टज्ञानसाम-

---

१ 'ष्येतर' । २ 'व्याप्यादौ' । ३ 'तदतद्व्या' ।

मीति सम्प्रदायः । विशेषणसन्निकर्षोऽपीति केचित् । अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगित्वाभावत्वे विशेषणेऽनन्यगतिकतयाऽज्ञाते एव भासेते । अन्यत्त्व विशेषणं सर्वत्र ज्ञातमेव । अनुव्यवसायस्य च यावद्व्यवसायविषयविषयकत्वम् व्यवसायानन्तरम् ज्ञानत्वमिति निर्विकल्पकम् । ततस्तज्जातीयव्यवसायान्तरे ज्ञानत्ववैशिष्ट्यग्रहः, अथात्मनि ज्ञानवैशिष्ट्यग्रह इत्याचार्याः ॥

ननु मतभेदेन केषां कति पदार्थाः ? कति वा केषाम् प्रमाणम् इति ? कस्य वा कः सिद्धान्तः ?

उच्यते—कणादगौतमीयाश्च सप्त पदार्थान् मन्यन्ते । ते च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यानि चत्वार्येव पदार्था इति लौकायतिकाः[1] ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यसंख्यासमवायसादृश्यशक्तयोऽष्टौ पदार्था इति प्राभाकराः ॥ द्रव्याद्यष्टकमौपकारसंस्काराश्च तम इत्येकादश पदार्थाः इति प्राभाकरैकदेशी चन्द्रः ॥ महार्णवकारस्तु मैापादानिकेन[2] सह द्वादशपदार्थानाह ॥ प्रकृतिपुरुषौ द्वौ पदार्थौ, महत्तत्त्वादि[3] प्रकृतिपरिणाम इति सांख्याः ॥ कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्था इति पाशुपताः ॥ ब्रह्ममात्रम् पदार्थो, व्यवहारे धर्मिधर्मभावेन पञ्च पदार्था इति वेदान्तिनः ॥ मुरारिमिश्रा अप्येवमेव पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वार एव प्रत्यक्षविषयाः पदार्था इति चार्वाकः ॥

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्ममनांसि नवैव द्रव्याणि—इति प्राभाकरकाणादगौतमीयाः । शब्दोऽन्धकारश्च द्वयमिदं द्रव्यमेवेत्येकादश द्रव्याणीति भाट्टाः । पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्ममनोऽन्धकारशब्दा अष्टौ द्रव्याणि, नत्वाकाशकालदिशां द्रव्यत्वमिति, वेदान्तिनः ॥

चतुर्विंशति गुणाः इति काणादाः । एषु गुणेषु संख्याविभागपृथक्त्वद्वेषानपास्य[4] वेगमधिकमन्तर्भाव्य एकविंशति गुणा इति गुरुमततत्त्ववेदिनः । शब्दस्थाने नादम्प्रक्षिप्य चतुर्विंशति -वैशेषिकोक्ता एव गुणा इति भाट्टाः । परत्वापरत्वपृथक्त्वधर्माधर्मविभागशब्दान् अपास्य नादात्म्यवृत्तिनादान् त्रिगुणानाक्षिप्य विंशतिगुणा इति वेदान्तिनः ॥

षोढा प्रत्यासत्तिरिति काणादगौतमीयाः । संयोगः समवायः संयुक्तसमवायः सम्बन्धवैशेषणता चेति चतुष्टयमिति प्राभाकराः । संयोगमात्रमिति भाट्टाः । द्वादशप्रत्यासत्तय इति केचित्, योगजधर्मसंस्कारा[5]पेक्षाज्ञानजातीनां षण्णामाधिक्याभिमानात् ॥

अथ चार्वाकसिद्धान्तः । प्रमाणम्[6] प्रत्यक्षमात्रम् । अतो मेयमपि तदेव । पृथिव्य-

१ 'ततिकाः' । २ 'मैापाधिकत्वेन' । ३ 'दीनि' । ४ 'नादं तद्गुणं' । ५ 'भावान्' । ६ 'मानं'

पृतेजोवायुरिति चत्वारि भूतानि तत्त्वम्, तदात्मको देहः। स एव चात्मा, गच्छाम्यहं स्थूलोऽहम् गौरोऽहमित्यादिप्रतीतिदर्शनात्। वयउद्भेदे कामोद्भेदवत् पूर्वजन्मसंस्कारं विनाऽपि स्तनपानादौ प्रवृत्तिः। कामार्थावेव पुरुषार्थौ। न परलोको, न कर्म, न धर्मफलम्। अनुमानादि न प्रमाणम्, सम्भावनामात्रेण चक्षुरादौ प्रवृत्तिः, संवादेन च प्रामाण्याभिमानः। 'अहंपश्यामि, अहशृणोमि' इत्यादिप्रतीतिबलादिन्द्रियाण्येव चेतयन्ते। तानि च गोलकादिलक्षणान्येवेति चार्वाकैकदेशिनः॥

अथ बौद्धमतम्। पञ्चस्कन्धात्मकं जगत्। रूपस्कन्धो, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, ज्ञानस्कन्धः, इति पञ्च। तत्र घटादिभावेन यावान् विषयः स रूपस्कन्धः। सुखदुःखे वेदनास्कन्धः। विषयाणामेव घटादीनां नामानि संज्ञास्कन्धः। रागद्वेषमोहाः क्लेशाःसंस्कारस्कन्धः। विषयोपलम्भो ज्ञानस्कन्धः। गन्धरूपरसस्पर्शशब्दलक्षणविषयपञ्चात्मकमेव जगत् नत्वन्यत्। तत्र गन्धरूपरसस्पर्शशब्दसंघातः पृथिवी; रूपरसस्पर्शशब्दसंघातो जलम्; रूपस्पर्शशब्दसंघातस्तेजः; स्पर्शशब्दसंघातो वायुः। रूपादिपरमाणुपुञ्ज एवावयवी क्षणमात्रवृत्तिः। प्रमाणम् प्रत्यक्षमनुमानम् द्वयमेव। ज्ञानविषयो द्विविधः, ग्राह्याध्यवसायभेदात्।

"अर्थक्रियासमर्थार्थप्राप्तिरध्यवसायकः।
व्यवहाराविसंवादिमिथ्याज्ञानं च नः[1] स्मृतिः।
पररूपं स्वरूपेण यया संव्रियते धिया।
एकार्थप्रतिभासिन्या तामाहुः संवृतिं किल" इति।

ज्ञानञ्च विषयाभिन्नम्[2] सहोपलम्भनियमात्; सहोपलम्भनियमाद्य विषया एव ज्ञानादभिन्ना। ब्रह्माद्वैतम् यथा वेदान्तिनां तथा ज्ञानाद्वैतं सौगतानाम्। तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारमाध्यमिकाश्चत्वारः सौगतप्रभेदाः। तत्र निराकारं ज्ञानं स्वजनकायतविषयम्, ज्ञानविषयौ क्षणिकौ इति वैभाषिकाः। साकारं विज्ञानमाकारसारूप्याद्य विषयो भिन्नः सिध्यति, वर्तमानश्च विषयो ज्ञाने आकारधारकः, ज्ञानविषयौ च क्षणिकौ इति सौत्रान्तिकाः। ज्ञानमात्रं क्षणस्थायि, बाह्यमलीकमेव इति योगाचाराः। न ज्ञानम् न च बाह्यम्, अत एव न मानमेयव्यवस्था, किन्तु शून्यमेव जगदिति माध्यमिकाः। दुःखं समुदायो मार्गो निरोधश्चतस्र इति चित्तावस्थाः। तत्र फलभूता उपादानस्कन्धाः दुःखहेतुभूताः, समुदायो नैरात्म्यं क्षणिकता, साक्षात्कारो मार्गः, चित्तस्य क्लेशशून्यता निरोधः। अनादिभ्रमपरम्परा सूक्ष्ममायया स्थिता वासना, अहमित्याकारं विज्ञानमात्मा, स चालयविज्ञानप्रवाहः। अन्यस्तु प्रवृत्तिविज्ञानप्रवाह इत्येके। प्रवृत्तिविज्ञानान्तःपाति एवालयविज्ञानमात्मेत्येके। एकसन्तानान्तःपातादेव कार्यकारणभावात्,

---

१ 'न'। २ 'विषयाद्भिन्नम्'।

प्रतिसन्धानार्थं वासनाक्लेशशून्या चित्तसन्ततिर्मुक्तिरिति वैभाषिकाः । चित्तनिरोधो मुक्तिरिति योगाचाराः । निर्विषया चित्तसन्ततिर्मुक्तिरिति सौत्रान्तिकाः । आलोचनमेव प्रमाणम्, स एवानुभवः । सविकल्पकन्तु न प्रमाणम् । परस्परार्थसम्बन्धात् प्रवर्तकसंवादाच्च तत्र प्रामाण्याभिमानः ॥

अथ पाखण्डमतम् । स एव सोमसिद्धान्तः, वामकरानुसारेणायमूह्यः[1] । स्वातन्त्र्यम् मोक्षः, पारतन्त्र्यम् बन्धः, सुरासुरतसेवनं मुक्तिरिति ।

अथ दिगम्बरमतम् । दिगम्बरा एवार्हताः, त्रयीसंवरणशून्यत्वाद्दिगम्बरा, जीवाजीवाशय संवरनिर्जरबन्धमोक्षात्मकाः सप्त पदार्थाः । तत्र ज्ञानात्मको जीवः । स च विहङ्गमप्रकृतिः । स एवात्मा भुक्तिमुक्त्यादिभाजनम् । देहेनावृतत्वात् सम्यक् न चेतयन्ते इन्द्रियाणि चित्राणि । तेन तद्धर्मेण कदाचित् पश्यत्यपि ; यथा गृहस्थितो दीपो बहिरप्रकाशकः कदाचित् गवाक्षेण दर्शयत्यपि । अज्ञानरूपं यज्जडन्तदजीवम् इत्यर्थः । आशयो धर्माधर्मौ । संवरः समाधिः । निर्जरो व्रतनियमादिः । तच्च केशोल्लुञ्चनमस्नानमलपङ्कधारणम् मौनम् वीरासनं[2] तिक्तभोजनमित्याद्यात्मकम् । बन्धः संसारः, तदत्ययो मोक्षः । सच शरीरावरणोच्छेदः, तच्च सार्वज्ञम् ॥ दिगम्बरभेदा एव क्षपणकश्वेताम्बरार्हतनीलाम्बररक्ताम्बरचर्माम्बरधूम्राम्बरप्रभृतयः । सर्वेषाममीषामहिंसा परमो धर्मः सुरापानं निषिद्धम् । कीर्तिदिङ्नागभदन्तज्ञानश्रीप्रज्ञाकरादयः सौगतप्रभेदाः ॥

अथ भट्टसिद्धान्तः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यकाश्चत्वारः पदार्थाः न विशेषः समवायो वा पदार्थान्तरम् । शब्दो द्रव्यं सर्वगतो नित्यश्च श्रोत्रग्राह्यः, नादस्तस्यासाधारणो धर्मः ।

तमो द्रव्यान्तरम् । तदुक्तम् ।

"तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।
प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यात् नवभ्यो भेत्तुमर्हति" इति ।

तथालोकाभावसहकृतचक्षुर्वेद्यम् । गोलकाधिष्ठानतामसेन्द्रियवेद्यम् वेति तदेकदेशी मण्डनः । आकाशं रूपवत् चक्षुर्वेद्यम् । मनो विभु । विभ्वोरात्ममनसोः रजस्संयोगः । शरीरम् पाञ्चभौतिकम् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नो दिग्भागः श्रोत्रम्, नत्वाकाशम् । द्रव्येण सह जातिगुणकर्मणाम् भेदाभेदः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धयः षट् प्रमाणानि । शब्दस्ते पदार्थानां करणत्वम्, पदानामवच्छेदकत्वमात्रम् । तेन—

"पश्यतः श्वेतमारूपम् हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरविक्षेपशब्दञ्च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः" ।

कविकाव्यवचनहेतु संसर्गज्ञानं पदार्थैरेव चिन्तापथोपस्थापितैः क्रियते, परम्परा शाब्दान्वयबोधे पदानामुपयोगोऽपि । तदुक्तम्—

---

१ 'वामकारानुसारेण', 'चार्वाकमतानुसारेण' । २ 'तिदद्रुभोजन' ।

" न विमुञ्चति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः ।
यज्ज्वलन्ति हि काष्ठानि नरिकम्याकं न कुर्वते " ॥

पदार्थो जातिः, आक्षेपालक्षणया वा व्यक्तेर्लाभः । तिङर्थस्तु भावना । सैव चाभिधा । तदुक्तम्—

" तिङोऽभिधा, सैव च शब्दभावना, भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः ।
" सम्बन्धबोधः करणत्तदीयं, प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते " ॥

द्वयी भावना । एका प्रवृत्तिलक्षणा अन्या च प्रवृत्तेर्लिङ्पदेन यदभिधानम् । तथा च लिङ्पदाभिधेया पुरुषप्रवृत्तिरेव । तथा च कतुप्रवृत्तिं यजेतेति लिङभिधत्ते, इत्यभिधेयाभिधेययोर्भावनाभाव्ययोर्यः सम्बन्धबोधः स प्रवृत्तिकारणम् । प्ररोचना स्तुतिः । सा च प्रवृत्तिरुप्रत्यङ्गं स्तूयमानं श्रद्दधीत । तेन श्रद्धोत्पादनद्वारा वा स्तुतेरङ्गत्वम् । अपूर्वं कल्प्यम्, न तु वाच्यम् । तद्यायोग्यरूपतया फलपर्यन्तस्थायिनो यागादिक्रियैव । न तु तदतिरिक्तेऽपूर्वे प्रमाणमस्ति । यागादिक्रियाया आशुतरविनाशित्वम् प्रत्यक्षरूपतया । अतएव तदनन्तरं तस्या एव क्रियायाः क्वचिदृदृश्यमानतयाऽदृष्टापूर्वादिपदवाच्यत्वम् । मुक्तिस्तु नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिः, 'आनन्दम् ब्रह्मणो रूपम्' इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । वेदश्च न पौरुषेयः ; "होलाकाः कार्याः" इत्यादिव्यवहाराणां "अष्टका कर्तव्या" इत्यादिस्मृतीनां च अविगीतार्थानां मूलभूताः शाखाः प्रच्छन्नाः, न तूच्छिन्नाः, न वा नित्यानुमेयाः । प्रच्छन्नत्वं च सम्प्रति भारतखण्डेऽध्ययनाविषयत्वमित्यादि ॥

अथ गुरुमतम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तयः प्रमाणानि । प्रत्यक्षम् मितिमातृमेयाङ्गविषयम् । एतदेव त्रिपुटीप्रत्यक्षम् । तथा चायं घट इति ज्ञानस्य घटमहंजानामीत्याकारः ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् । ज्ञानोपरक्तात्ममानससामग्री च ज्ञानसामग्र्येव । अनुमित्यादीनामपि प्रमात्रंशे प्रमित्यंशे च प्रत्यक्षत्वम् । मेयांशत्वे च परमनुमानत्वम् । साक्षात्प्रतीः प्रत्यक्षम् । प्रामाण्यमपि ज्ञानवित्तिवेद्यम् । तदेव च स्वतस्त्वम् । तच्च सर्वेषामेव ज्ञानानाम् । विशिष्टज्ञानञ्च विशेषणज्ञानजन्यम् ; विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानन्तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यम्, अतएव न निर्विकल्पकं ज्ञानान्तरं[1] ॥ अनुमानन्तु व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानाभ्याम् विशकलिताभ्याम् जन्यते, न तु तृतीयलिङ्गपरामर्शरूपम् । विशिष्टज्ञानप्रमाणसिद्धम् तज्जनकादेवानुमितिसम्भवात् । अतएव नोपनयोऽप्यवयवान्तरम् । व्याप्तिश्च सकृद्दर्शनगम्या उपाध्यभावस्याधिकरणलक्षणस्य सकृद्दर्शनेनैव ज्ञानात् । अनौपाधिकत्वमेव व्याप्तिः ; सा च धूमत्वेन प्रत्यक्षधूममात्रे गृह्यते, न तु सामान्यलक्षणया धूममात्रे, तस्या मानाभावात् । अनुमितिर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण

---

[1] 'अतएव निर्विकल्पकज्ञानं' ।

पक्षधर्मस्य भानात्, न तु व्याप्यत्वज्ञानात् ॥ शब्दो वेद एव स्वातन्त्र्येण प्रमाणम्, न तु लौकिकोऽपि, तस्य पौरुषेयत्वेन भ्रमादिविप्रलम्भशंकया ऽन्वयानुपस्थापकत्वात् । एतानि[1] पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वाणि, आकांक्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् गामभ्याजेति पदकदम्बवदित्यनुमानात् । एवं ज्ञानावच्छेदकतया संसर्गे सिद्धे पश्चात् सम्भूतसामग्रीकतया शब्दोऽनुवादकः । उपमानन्तु सन्निकृष्टसादृश्यज्ञानफलकं सादृश्यस्य पदार्थान्तरस्य प्रमाणान्तरावेद्यत्वादिति प्राञ्चः ; सन्निकृष्टप्रतियोगिकमसन्निकृष्टसादृश्यमुपमानगम्यमिति शबरस्वामिनः । सा गौरेतत्सदृशीति ज्ञानस्य प्रत्यक्षाद्यसाध्यत्वात् सप्रतियोगिकपदार्थान्तरज्ञानानन्तरं तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानमेवोपमानफलमिति तदेकदेशिनः । तेन वंशात् ह्रस्व इक्षुरिति ज्ञानानन्तरम् 'इक्षोर्वंशो दीर्घः' इत्यादिज्ञानमप्युपमानफलमेव ॥

ननु का व्याप्तिः ? कथं तद्ग्रहः ? क उपाधिः ? किमस्य दूषकताबीजम् ? के चोपाध्याभासाः ? कश्च न्यायः ? के तदवयवाः ? किमीश्वरे प्रमाणम् ? का च मुक्तिः ? किम्प्रमाणम् ?

उच्यते । यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि यन्न[2] भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यम् व्याप्तिः । तथा च यत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगि यद्व्यापकत्वम् पर्यवस्यति । नहि भवति यो धूमवान् स न वह्निमान्, अपि तु धूमवान् वह्निमान् एवेति । अन्योन्याभावगर्भा चेयम् व्याप्तिः । अस्या एव ज्ञानमनुमितिकरणम् । यद्वा प्रतियोग्यव्यधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यम् व्याप्तिः । इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं द्रव्यत्वस्येत्यव्याप्तिः । अत उक्तम् प्रतियोग्यव्यधिकरणेति, तच्चात्यन्ताभावविशेषणम् । इदं संयोगि सत्त्वादित्यत्र कर्मणि संयोगाभावः प्रतियोग्यधिकरण एव अवच्छेदकभेदेन एकस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽप्यधिकरणसामानाधिकरण्ययोः सम्भवात् वस्तुगत्या एकसंयोगाभावस्थले संयोगान्तरसत्त्वाच्च तथाव्याप्तिरिति विशेषणमनुपयुक्तमेव । अवच्छेदकावच्छिन्नेति सामान्याभावपरिग्रहाय । तेन[3] न किञ्चिद्विशेषाभावमादायासिद्धिः, यत्सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य रूपं तस्य सा व्याप्तिः । यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य रूपमित्येके । साध्याभाववदवृत्तित्वमव्यभिचारः, अव्यभिचारित्वमेव च व्याप्तिः । अवृत्तिगगनादेर्व्याप्तिसत्त्वेऽपि पक्षधर्मताया असत्त्वात् न तल्लिङ्गतेति न्यायलोचनकृतः । यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिलक्षणम् । स्वं साधनं व्यभिचारि येभ्यः ते स्वव्यभिचारिणः, साधनाव्यापका इति यावत्, तान् व्यभिचरितुं शीलं यस्य इति स्वव्यभिचारि-

---

1 'शिष्टपदानि' । 2 'यन्तु' । 3 'यद्' । 4 'तेनकिन्तु' ।

व्यभिचारि, तेन यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । ध्वंसो ध्वंसप्रतियोगी जन्यत्वात् इत्यत्र भावत्वोपाधौ नैतदतिव्यापकं, यावत्साध्येनैव साधनव्यापकेन स्वव्याप्येन हेतोः सामानाधिकरण्यात् । अव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वम् ॥ स्वाभाविकमविनाभूतत्वम् वा तल्लक्षणम् । तस्य तस्यामेव तात्पर्यम् । वह्निव्याप्यधूमवानयमिति परामर्शस्वरूपमिति सम्प्रदायः । धूमव्यापकवह्निमानयमित्याकार एव तृतीयलिङ्गपरामर्श इत्येके । पर्वते वह्निव्याप्यो धूमः इत्ययमपि परामर्श इत्यन्ये ॥

व्याप्तिग्रहश्च व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनाभ्याम् । दर्शनस्याशुविनाशित्वेऽपि तज्जन्यसंस्कारसहकृतेनेन्द्रियेण सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सन्निकृष्टासन्निकृष्टयावद्धूमगता व्याप्तिर्गृह्यते । तथा हि यद्वा वह्निसाहित्येन धूमदर्शनानन्तरं क्वचिद्धूमे चक्षुस्सन्निकृष्टे तत्समवेतधूमत्वविशेषणीभूतानामतीतानागतसकलधूमव्यक्तीनामुपस्थितः सर्वो धूमो वह्निव्याप्य इत्येव व्याप्तिः सकलधूमगता परिगृह्यते । यद्वा प्रत्येकधूमनिष्ठा प्रत्येकवह्निनिरूपिता एव व्याप्तयो व्याप्तित्वेन भासन्ते । व्यभिचारशङ्का तर्कापनेया, तर्कमूलभूतव्याप्तावपीत्थमेव व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिः, यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेः । क्वचित्तु स्वक्रियाव्याघातादिना शङ्कैव नोदेतीति नानवस्था । अनादिसिद्धव्याप्तिका एव केचित्तर्का इति न व्यभिचारशङ्का इत्येके । विषमव्याप्त्यानादिनाऽपि शङ्कानिवृत्तिरिति नानवस्थेत्यन्ये ॥ मीमांसकास्तु सकृद्दर्शनगम्यां व्याप्तिम् मन्वते, अनौपाधिकत्वस्योपाध्यभावस्वरूपस्य धूममात्रमहादेव ग्रहात् अभावस्याधिकरणानतिरेकादिति तात्पर्यादिति दिक् ॥

उपाधिस्तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः । पर्यवसितत्वन्तु साधनधर्मावच्छिन्नत्वपक्षधर्मावच्छिन्नत्वान्यतरत्वम् । यदवच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धम् तदवच्छिन्नं साध्यम् पर्यवसितमित्येके । पक्षीयतयाऽभ्युपेतधर्मसामानाधिकरण्यं पर्यवसितमित्यपरे । साधनव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वं पर्यवसितत्वमित्यन्ये । यद्वा यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनत्वस्य साध्यम् व्यावर्तते स तत्रोपाधिः । व्यावर्तते हि आर्द्रेन्धनव्यावृत्त्या वह्नेः साधनस्यायोगोलके साध्यं धूमः । यद्वा व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वम् स धर्मस्तत्रोपाधिरित्येके । साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वेसति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम् । यदभावो व्यभिचारविरोधी स धर्म उपाधिरिति समव्याप्तोपाधिवादिनः । यस्य साधनाव्यापकत्वाभावो व्यभिचारविरोधीत्यर्थः । नहि विषमव्याप्तस्य प्रमेयत्वादेः साधनव्यापकत्वाभावो व्यभिचारं विरुणद्धि ॥

"शब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र विषमव्याप्तस्य प्रमेयत्वादेः साधनाव्यापकत्वाभावे जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारसत्त्वात् समव्याप्तोपाध्यभावेऽपि प्रकृतेऽव्यभिचारोऽस्तीति न तदभावोऽपि न व्यभिचारविरोधी" इति चेन्न, भ्रान्तः साधनः साध्यमप्युपाधिः । भवति हि

---

१ यावदित्यारभ्य व्यापकमित्यन्तं वाक्यं द्वितीयपुस्तके नास्ति ॥

साध्यम् साध्यस्य व्याप्यम् व्यापकम् च साधनाव्यापकञ्चेति । तथा चोक्तम् तद्धर्मन्तत्रा हिव्याप्तिः साधनत्वाभिमते चकास्त्युपाधिरसाद्यु च्यवते एकसाध्याविनाभावे मिथःसम्बन्ध शून्ययोः साध्यामावाविनाभावी उपाधिर्यदत्यय' इति ॥ स चायन्द्विविधः, निश्चितः सन्दिग्धश्च । तत्राद्यः साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वकोटिद्वयनिश्चयाधीनः । द्वितीयस्तु तदेकतरकोटिसन्देहादुभयकोटिसन्देहाद्वा, न च भविष्यति कश्चिदत्रोपाधिः इत्याकारः सकलानुमानोपप्लावकत्वात्[1], स्वव्याघातकत्वेन आत्युत्तरत्वाच्च । उदाहरणम् अनुमानमयूखे द्रष्टव्यम् । दूषकत्वञ्चास्य स्वातन्त्र्येणेवेत्येके, स्वव्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षतयेत्यपरे । व्यापकानुपलब्धिबाध इत्यपरे । व्यभिचारोन्नायकतयेति साम्प्रदायिकाः । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतया व्याप्यत्वासिद्धिमुखेनेतितु सारम् । व्यभिचारोन्नयनञ्च—वह्निमत्त्वम् धूमत्वव्यभिचारि धूमत्वव्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात्, यद्यद्व्यापकव्यभिचारि तत्तद्व्याप्यव्यभिचारीति[2] व्याप्त्यवधारणात् । वह्निमत्त्वं धूमत्वाव्याप्यम् तद्व्यापकार्द्रेन्धनाव्याप्यत्वात्, यद्धि यद्व्यापकाव्याप्यम् तत् तदव्याप्यम् । इत्य सिद्ध्युन्नयनप्रकारः । पक्षेतरत्वन्तुनोपाधिः साध्यव्यापकतासन्देहेन साध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतोर्व्यभिचारानुन्नायकत्वात् सत्प्रतिपक्षतया चासाधारणत्वात् । सन्दिग्धोपाधिरपि न, स्वव्याघातकत्वात् । बाधोन्नीतपक्षेतरस्य तु साध्यव्यापकत्वनिश्चयेनोपाधित्वमेव, यत्र न पक्षवृत्तिर्हेतुः, यथा "वह्निरनुष्णः कृतकत्वात्," इत्यादौ, अत्र हि बाधेनानुमाने दूषितेऽप्यवच्छेदकाभेदार्थमुपाधेरावश्यकत्वात् । नह्येकस्य कृतकत्वस्यावच्छेदकभेदं विनोष्णत्वाभ्यां सामानाधिरण्यं सम्भवति व्यभिचारेऽप्युपाधेरावश्यकतायामिदमेव मूलम् । तदुक्तम् 'उपाधिना चोपाधिरुन्नीयताम् अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष', इति पर्यवसितसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेऽपि विशेषणाव्यभिचारिणि विशिष्टव्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यव्यभिचारमादाय सिध्यतीति पक्षधर्मताबललभ्योऽर्थो[4] नार्थान्तरावकाशः । यद्वा मित्रातनयत्वम् श्यामत्वव्यभिचारि, मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयव्यापकव्यभिचारित्वात् घटत्ववदिति केवलसाध्यव्यभिचार एव साध्यः । एतद्रहस्यञ्चानुमानमयूखेऽन्वेषणीयम् ॥

अथोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्ययो यथाऽन्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधानुन्नीतपक्षेतरः[6] । भवति पर्वते पर्वतेतरान्यत्वम्[7] सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादसाधारणम् अतएव तद्व्यावृत्त्याऽपि साध्यं न व्यावर्तते इति तस्योपाध्याभासत्वम् । अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिसाध्ये पक्षेतरादिरेव । यथा 'शब्दः प्रमेयो गुणत्वात्,'

---

१ अत्र पाठस्त्रुटित इवाभाति । अस्य ग्रन्थस्य द्वितीयपुस्तकेऽस्मादग्रपर्यन्तमेवं त्रुटिः ॥ २ 'अतएवास्ते ऽन्वेष्टव्यं द्रष्टव्यम्' । ३ 'तत्तद्' । ४ 'लभ्योऽनुमानान्तरस्यावकाशः । ५ 'भवयाम' । ६ बाधेनोन्नीतान्यपक्षेतरः । ७ 'तेषामन्यत्वं' ।

इत्यत्र शब्दाप्रमेयत्वसाधनायोपादीयमानः शब्देतरत्वादिः । बाधितसाध्यो यथा वह्निरुष्णस्तैजसत्वात् इत्यादावकृतकत्वादि अत्रोष्णव्यतिरेकस्यानौष्ण्यस्य तेजसि बाधितत्वात् । पक्षव्यावर्तकविपर्ययो यथा, 'क्षित्यादि सकर्तृकम् कार्यत्वात्' इत्यत्र अणुव्यतिरिक्तम् । अणुव्यतिरिक्तत्वस्य हि व्यतिरेकः क्षित्याद्येकदेशद्व्यणुकमात्रगतत्वात् भागासिद्धः । पूर्वसाधनव्यतिरेको यथा क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वात् इति स्थापनायां 'क्षित्यादिकं न सकर्तृकम् अशरीरिकर्तृकत्वात्' इति प्रतिरोधे अकार्यत्वमुपाधिः। अत्र साध्यव्यापकताग्राहकमानाभावादिना आभासत्वम्, न तु स्वरूपत इत्यवधेयम्। पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा तत्रैव अकर्तृकत्वानुमाने अनित्यत्वादिः । पक्षविपक्षोभयान्यतरान्यः प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो, यथा प्रसिद्धानुमान एव पर्वतेतराग्निमत्वम्। तुल्यजात्यादयो यथा तत्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । आदिपदात् वह्निसामग्रीमत्वादिकमूह्यम् ॥

हेतुश्च व्याप्तिविशिष्टः पक्षधर्मः । स च त्रिविधः । केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्र केवलान्वयी द्विरूपः । सपक्षव्यापकः, यथा घटोऽभिधेयो मेयत्वात् इत्यादि । सपक्षैकदेशवृत्तिः, यथा घटोऽभिधेयो घटत्वात् इति । हेतोश्च केवलान्वयित्वमेतदेव यत्केवलान्वयिसाध्यत्वम्। तदुभयथाऽपि सम्भवति । केवलान्वयिनि साध्यसामानाधिकरण्यमात्रम्, अन्यत्र साध्यवदन्यावृत्तित्वम्। व्याप्तेरननुगमेऽपि पक्षधर्मतारूपानुगतकारणादेवानुमित्यनुगमः। व्याप्त्यननुगमकत्वं त्वनुमितिद्वयवैलक्षण्यमिष्टमेवेति वदन्ति । केवलान्वयित्वञ्च सर्वधर्मिगतत्वम् । तेनाकाशात्यन्ताभावाश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावादीनामपि केवलान्वयित्वमिति सम्प्रदायः । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति चिन्तामणौ । केवलान्वयिनश्च हेतोः पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वार्येव रूपाणि, न तु विपक्षासत्त्वमपि। विपक्षाभावेन तन्निरूपणाभावात् । केवलव्यतिरेकी तु यस्य व्यतिरेकसहचारमात्रम् प्रसिद्धम् नत्वन्वयसहचारोऽपि । तेन व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तेरेव गृह्यते । न चातिप्रसङ्गः, प्रतियोगिकाभावस्य नियामकत्वात् इत्येके । व्यतिरेकव्याप्तेरन्वयव्याप्तिव्याप्या न्याय्यत्वात्। तदुक्तम्—

> नियम्यत्वनियन्तृत्वे यादृशी भावयोर्मते ।
> त एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः । इत्यपरे

व्यतिरेकव्याप्तिरेवानुमापिकाऽत्रानुमितिवैलक्षण्यकल्पनाचनाननुगम इत्यन्ये । अतः

---

१ 'बाधकत्वानुमाने' । २ 'साध्याधारः' । ३ 'वह्निमत्त्वादिक' । ४ 'नाशत्वगुण' । ५ 'पक्षसत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वाभितत्वानि' । ६ 'न' इत्यारभ्य 'इत्येके' इत्यन्त पाठो द्वितीय पुस्तकेनास्ति । ७ 'नियोक्तृ' ।

साध्याप्रसिद्धिर्वैयर्थ्यम् [1]व्यापितोपनयस्य च
अन्वयेनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम्

इत्ययास्तम्, अन्वयास्फुरणदशायां व्यतिरेकिणः सावकाशत्वात् । साध्यप्रसिद्धिस्तु सामान्यतोऽपि सम्भवति, प्रकारमात्रार्थम् व्यतिरेक्यवतारात् । अन्वयव्यतिरेकी स यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामविनाभावनिश्चयः, यथा धूमादिः ॥

हेत्वाभासाश्च सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालाः प्रथमोल्लास एवोक्ताः ॥

ननु बाधः कथम्पृथक्, आश्रयासिद्धिव्यभिचारयोरेवान्तर्भावसम्भवः । उच्यते—उपजीव्यत्वात् बाधः पृथक्, पक्षे साध्याभावग्रहणमन्तरेण हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्याग्रहात्, पक्षे च साध्याभावप्रमैव बाधः—इति नाश्रयासिद्धावन्तर्भावः । बाधस्थले पक्षतयोः सत्त्वात् । सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभावो[2] यत्र स पक्षः । तथा च यत्र साधकमानं सिसाधयिषा च तत्र पक्षत्वम् । यथाऽऽत्ममननस्थले । यत्र साधकमानं नास्ति, किन्तु सिषाधयिषामात्रम्, तत्रापि पक्षता यथा प्रसिद्धानुमाने । यत्र न सिषाधयिषा न वा साधकमानम्, तत्रापि पक्षता, यथा घनगर्जितस्थले । बाधेऽपि साधकमानाभावाधीना पक्षताऽस्त्येवेति, न पक्षधर्मतासाङ्कर्यमित्येके । उद्दे[3]श्यसाध्यवत्त्वनिर्णयनिवर्त्यसंशयोत्पत्तिप्रतिबन्धकमानत्वावच्छिन्नाभावो यत्र स पक्ष इति जीवनाथमिश्राः । तन्मते च सम्प्रदायानुसारिणि बाधस्थले पक्षधर्मतासाङ्कर्येऽप्युपजीव्यत्वादेव पृथक् बाधः ॥ साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं सव्यभिचारः तेन गन्धप्रागभावावच्छिन्ना पृथिवी गन्धवती पृथिवीत्वात् इत्यत्र गन्धप्रागभावावच्छिन्नायां पृथिव्यां गन्धात्यन्ताभावविरहात् सामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारा[4]भावादन्वैव[5] बाधः पृथक् इत्येके । साध्याभावसामानाधिकरण्यमात्रं व्यभिचारः । किञ्च गन्धप्रागभावच्छिन्नपृथिव्यां गन्धात्यन्ताभाव एव इति नायम् पन्था इति जीवनाथमिश्राः । सा[6]ध्याभावप्रसाधकप्रमा च स्वरूपसत्यैवानुमितिप्रतिबन्धिकेति सम्प्रदायः । प्रमाऽपि ज्ञातैवानुमितिप्रतिबन्धिका इति चिन्तामणौ । न्यायश्चानुमितिचरमकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम् । वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याप्तवाक्यादपि चरमपरामर्श एव जाय[7]ते इति न तत्रातिव्याप्तिः । इदमपि वाक्यन्यायएव कण्टकोद्धारस्य संक्षेपविस्ताराविव न्यायस्यापि तावित्येके ॥

ननु का शाब्दानुभवसामग्री ? उच्यते—(१) आकांक्षा तावत्, सा च श्रोतरि तदुत्थाप्यसंसर्गावगमप्रागभाव । इत्युदयनाचार्याः पङ्क्तौ वेदोऽध्येतव्य इत्यादिवेदवाक्यं

---

१ 'व्यर्थतोपनयस्य' । २ 'मननस्थले' । ३ 'उद्भाव' । ४ 'व्यभिचार' । ५ 'वं' ।
६ 'साध्याभावप्रमाबाधः प्रमा च स्वरूपसत्यत्व' । ७ 'जायते' ।

षडङ्गाध्ययनपूर्वकवेदाध्ययनङ्कर्तव्यमित्यवगम्यते । अर्थज्ञानंप्रतिशब्दज्ञानस्य कारणत्वेन व्याकरणशास्त्राध्ययनपूर्वकवेदाध्ययनं विहितमिति सांख्यतत्त्वविदः प्राचीना अपि । नवीनास्तु अभिधानापर्यवसानमाकांक्षा, तच्च येन विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् तदिति टीकाकृतः । (२) योग्यता च । सा चानन्वयनिश्चयविरह इत्येके । सजातीयान्वयदर्शनमित्यन्ये।[1] बाधकप्रमाणाभाव इत्यपरे । इतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभाव[2] इति चिन्तामणिकृतः । (३) आसत्तिश्च । सा चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोगिस्मृतिः ।

ननु कथं व्युत्पत्तिः ? कश्च नामार्थः आख्यातार्थो वा ? कश्च समासार्थः ?

उच्यते व्युत्पत्तिः खलु शक्तिग्रहः[3] । स च क्वचिद्व्यवहारात्, यथा घटमानयेति प्रयोजकवृद्धोदीरितशब्दश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य घटानयनव्यवहारमुपलभमानो बाल इयमस्य प्रवृत्तिः ज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वात्, अस्मत्प्रवृत्तिवदित्यनुमाय—यदस्य प्रवर्तकं ज्ञानं तदेतदुदीरितशब्दजन्यम्, कारणान्तरानुपपत्तौ सत्याम् एतदनन्तरभावित्वात् इति द्वितीयानुमानानन्तरम्—'घटमानय, घटेन जलमाहर, घटं पश्य' इत्यादिवाक्येषु घटपदस्य कम्बुग्रीवादिमदनु[4]प्रवृत्तिदर्शनादावापोद्वापाभ्याम् अयं खलु कम्बुग्रीवादिमानर्थो घटपदवाच्यइत्युच्यते ॥ क्वचित् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् । यथा 'प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि, मधुकरः पिबति,' यथा वा 'इह सहकारतरौ मधुरम्पिको रौति,' इत्यादौ प्रभिन्नपदार्थकमलपदार्थमधुपदार्थेषु व्युत्पन्नस्यायं जन्तुविशेष इह मधु पिबन् दृश्यते, तथा च ज्ञातमयमेव[5] मधुकरपदार्थ इति शक्तिग्रहः । स चायमनुमानात् । यो यः प्रभिन्नकमलोदरमधुपानकर्ता स मधुकरपदार्थ इति व्याप्तेर्वाक्यादुपस्थितेः । यद्वा शब्दव्यापार एवायम् । प्रभिन्नकमलोदरमधुपानकर्तृत्वोपलक्षणस्य शब्दादुपस्थितेः ॥ क्वचिदुपमानात्—'यथा गौस्तथा गवयः,' 'यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी' 'यथा माषस्तथा माषपर्णी'—इत्यादावतिदेशवाक्यश्रवणानन्तरं वनं गतो नागरिको गोसदृशं मुद्गसदृशम् मासदृशम् वस्तूपलभ्य गवयपदवाच्यमिदम्मुद्गपर्णीपदवाच्यमिदम्माषशब्दवाच्यमिदमिति प्रत्येति । प्रमाणान्तरञ्चात्र न प्रभवतीत्युपमानमिह प्रमाणम् । पदार्थान्तरस्य सादृश्यस्य प्रमाणान्तरगम्यपरिच्छेदकमुपमानम् प्रमाणमिति शाबरमतम् । गवयगतं सादृश्यम् प्रत्यक्षमेवातो गवयसदृशी गौरित्यसन्निकृष्टसादृश्यज्ञानमुपमानमिति नवीनमीमांसकमतम् । तदुभयमप्यनुपपन्नम्, सादृश्यस्य तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्य प्रतियोगिस्मरणसापेक्षचक्षुर्वेद्यतया तदर्थम् प्रमाणान्तरकल्पनानवकाशात् । असन्निकृष्ट-

---

१ 'सजातीये दर्शनं' । २ 'भावप्रमा' । ३ 'शक्तिः साच' । ४ 'कम्बुग्रीवाद्यर्थेत्सप्रवृत्ति दर्शनात्' । ५ 'तथा चन्दनमयमेव,' 'तथा स्नानमयमेव' ।

सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षफलत्वात्। किञ्चिद्विशेष्यासन्निकर्षे ऽप्ययं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञानवत् किञ्चिद्विशेष्यसन्निकर्षादपि प्रत्यक्षसम्भवात्। तदुक्तम्—'यावत्प्रत्येतव्येन्द्रियसन्निकर्षः कारणम्'। सा गौरेतत्सदृशी, एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात्, यत् यन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगि तत्तेन सदृशम्, यथा भ्राता भगिनी, इत्यनुमानमत्र प्रमाणयन्ति। तस्मात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेद एवोपमानफलम्, करणं तु ज्ञायमानं गवयगतं गोसादृश्यमित्याचार्याः। गवय एव सादृश्यविशिष्टतया ज्ञायमानः करणमित्येके। सादृश्यज्ञानं करणमित्यपरे। शब्दांशे सादृश्यज्ञानं करणम् प्रात्यक्षिकं तद्व्यापार इत्यप्याहुः। एवं धीकरभयं अतिदीर्घभावमित्यादिवैधर्म्योपमानादपि शक्तिग्रहोऽवसेयः। क्वचिच्च वाक्यादपि शक्तिग्रहः। यथा कम्बुग्रीवादिमानयमर्थो घटपदवाच्यः, यथा वा सास्नादिमानर्थो गोपदवाच्य इत्यादौ, यथा वा इन्द्रः सहस्राक्षः इत्यादौ। क्वचिदर्थवादात्। यथा यन्न दुःखेन सम्भिन्नञ्च ग्रस्तमनन्तरम् अभिलाषोपनीतञ्च तत्पदं स्वःपदास्पदमित्यादौ। क्वचिच्च वाक्यशेषात् शक्तिग्रहः। यथा यवमयश्चरुर्भवति, वाराही उपानहौ, वेतसे कटे प्राजापत्यं सञ्चिनोति—इत्यत्र यववाराहवेतसशब्दाः कङ्गुवायसजम्बूनां वाचका उत दीर्घशूकसूकरवञ्जुलानां इति म्लेच्छार्यव्यवहारवैचित्र्यदर्शनाद्विप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यवसायात् वेदप्रामाण्यसंशये 'वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः,' 'वाराहं गावोऽनुधावन्ति' 'अप्सुजो वेतस'—इत्यादयो वाक्यशेषाः कङ्गुवायसजम्बुषु म्लेच्छप्रसिद्धिमपोह्यार्यव्यवहारात् निःपरिपन्थिनः शक्तिं ग्राहयन्ति॥

पदानामपरथा पदार्थेषु प्रवृत्तिः। क्वचिच्छक्तिमादिकतया, देवदत्तादिपदवत्। क्वचित्तटस्थोपलक्षणतया, आकाशादिशब्दवत् अत्र हि शब्दाश्रयत्वमुपलक्षणम् तच्च तटस्थम्, तटस्थत्वं चानरपदानभिधेयत्वे सति तत्पदार्थावच्छेदकत्वम्, तेनाकाशादिपदात् निर्विकल्पकमेवेत्येके। संस्कारवशादयमर्थोऽपि शब्दाश्रयत्वम् भासते इत्यन्ये। शब्दाश्रयत्वमप्याकाशपदवाच्यमेवेत्यपरे। क्वचिदन्तर्भूतोपलक्षणे, पाचकादिपदवत्। क्वचित् सप्रवृत्तिनिमित्ता, गवादिपदवत्। प्रवृत्तिनिमित्तत्वन्तु शक्यवृत्तित्वे सत्यभिप्रायानधिकरणत्वम्। क्वचित् निमित्तसंकोचविकारो स्वर्गादिपदवत्। अत्र सुखत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् दुःखासम्भिन्नत्वादिना संकुचितम्॥

शक्तिश्च पदानां पदार्थमात्रेणान्विते, अन्वयांशेऽपि शक्तिकल्पने गौरवात्, तदंति आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकमहिम्नैवोपस्थितेः। न चान्वये तात्पर्यम् वृत्तिं विना न निर्वहतीति

---

१ 'महि यत्र'। २ 'शब्द'। ३ 'शि'। ४ 'धियाप्रभवति धीर्पे धीपंधीरामितादि'।
५ 'वैतसकटे प्रजापत्यं चिनोति' ६ 'सर्ववादाः' ७ 'स्वर्गपद्वत् शाशकतया' ८ 'दन्तर्मूतोपलक्षणतया' ९ 'शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे सत्यभिप्रायपयानधिकरणम्'।

अन्वयांशेऽपि वृत्तिकल्पनमिति वाच्यम्, पर्वते धूमोऽस्तीति वाक्ये वह्नौ तात्पर्यस्यानुमानेनैव निर्वाहात्। एवं—

'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्'—

इत्यत्र[1] गमनस्य प्रियामरणहेतुत्वात् गमनं मया न कर्तव्यम् प्रियामरणहेतुत्वादित्यनुमानादेव निर्वाहते। न चान्वयांशे लक्षणेति वाच्यम्, शक्त्या साक्षाद्वा प्रमाणान्तरोत्थापनाद्वा तात्पर्यानिर्वाहे लक्षणाकल्पनात्। प्रकृते त्वाकांक्षाद्युपेतानि पदान्येव ज्ञायमानान्यन्वयमशक्यमपि बोधयन्तीति न लक्षणा।

पदज्ञानमन्वयबोधकम्। न तु ज्ञायमानः पदार्थः पदार्थज्ञानं वा, भट्टानामिव। तथा सति गोःकर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र पदार्थज्ञानादन्वयबोधापत्तिः। न च यथा 'रामो राजा बभूवे' त्यादौ पदार्थज्ञानादन्वयधीस्तथा पदार्थज्ञानात् प्रकृतेऽपीति वाच्यम्। तत्रापि कविकाव्यस्थले मानस एव संसर्गानुभवो मनसश्चोत्प्रेक्षैव सहकारिणीति न बहिर्विषये तस्य स्वातन्त्र्येणपस्थितिः, सा च निर्व्यापारा सहकारिणीति। एवञ्च न पञ्चमप्रमाणापत्तिः। श्वेतोऽश्वो धावतीति धीरपि लिङ्गजन्यैवेति न पदार्थः करणम्।

पदार्थश्च जातिरिति भाट्टाः। जातौ व्यक्तौ चोभयत्र शक्तिः जात्यंशे सा ज्ञातोपयुज्यते, व्यक्त्यंशे स्वरूपसतीति युक्तशक्तिरिति प्राभाकराः। व्यक्त्याकृती जातयः पदार्थ इति नैयायिकाः। एतच्च यत्राकृतिव्यङ्ग्या जातिस्तत्पदानामेव। आकाशादिपदानामाग्नेयादि पदानां च व्यक्तिमात्रवाचकत्वात्। व्यक्त्याकृतिजातिविशिष्टस्य पदार्थत्वे विशिष्टात् केवलस्यानन्त्यात्। यत्र गौर्नित्येति जातिमात्रपरताऽपि। गामानयेति व्यक्तिमात्रपरताऽपि। पिष्टमय्यो गावइत्याकृतिपरता च—तत्र लक्षणेति चिन्तमणौ[2]। समुदाये प्रवृत्तं पदं क्वचिदेकदेशेऽपि प्रयुज्यते। तथा च प्रत्येकपरत्वेऽपि शक्तिरेव न लक्षणेति सम्प्रदायः।

पङ्कजादिपदानामपि योगेन पङ्कजनिकर्तृत्वम् रूढ्या च पद्मत्वादिरर्थः इति नैयायिकाः। केवलात् योगादेव पङ्कजनिकर्तृत्वम् भासते, संस्काराच्चपद्मत्वमिति पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति विशिष्टबोधसम्भवात् कुमुदादिबोधप्रतिबन्धाच्च न रूढिरिति मीमांसकाः। तत्र खण्डशक्तिर्योगः समुदायशक्तिश्च रूढिः, खण्डशक्तिसमुदायशक्तिभ्यामेकार्थप्रतिपादनञ्चयोगरूढिः। धेनुपदमपि गोषु शक्तमेव। न तु गोत्वम् प्रयोगोपाधिर्वा न वा कर्मत्वमात्रम् पदार्थः गोत्वस्य तनौ नियतोपस्थित्यभावप्रसङ्गात्। तथा च न तद्दृष्टान्तेन पद्मत्वस्य प्रयोगोपाधित्वम्। सर्वनामत्वमहम्यदेष्वपि बुद्धिस्थत्वम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वादीनि ज्ञातानि न प्रयोगोपाधिः, किन्त्वहन्त्वादिमात्रशक्तेऽस्यदमादिपदे[3] शक्तिग्रहः[4]।

1 'सन्दाह्यगमनं'। 2 'प्रयुक्त' 3 'अस्म'। 4 'शक्तिसहकारितया स्वरूप'।

सहकारितया स्वरूपसदेवोच्चारयितृत्वादि वा नियामकम्, स्वभावान्नियमतस्तस्यैव बोधनादिति स्वरूपसदेवोपाधित्वम्। पङ्कजत्वन्तु न तथा कुमुदसाधारणबोधदर्शनात्। न च कुमुदप्रतिपत्तिप्रतिबन्धार्थम् न रूढिकल्पनम् यावता कुमुदे पङ्कजपदस्यासाधुत्वादेव कुमुदप्रतीत्यभाव इति वाच्यम्; तत्र यद्यपि—साधुत्वञ्च प्रतिपादकत्वम्, अपभ्रंशेऽपि गतत्वात्, नाप्यनादिप्रयोगविषयत्वम्, 'हेलयो हेलय' इति वदन्तोऽसुराः पराबभूवुरिति वेदे श्रवणादनिष्टशब्दे शब्दापभ्रंशे गतत्वादतिव्याप्तेः, चैत्रादिसंज्ञाशब्दव्यापनाच्च। न च गत्वकत्वादिजातिरेव साधुत्वम्, जातेर्निष्प्रतियोगिकत्वेन सर्वत्र सर्वशब्दानां साधुत्वापत्तेः। नापि यज्ञकर्मार्हत्वम् साधुत्वम्, साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिना साधुत्वेनैव यज्ञविधानात्। नापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वम्, संज्ञाशब्दे तदभावात्—तथापि यः शब्दो यत्रेश्वरेण संकेतितः स तत्र साधुरित्युच्यते। मीमांसकानां शब्दार्थयोः स्वाभाविकसम्बन्धवदस्माकमीश्वरसंकेतस्य नियामकत्वात्। यथा या काचिदौषधी नकुलदंष्ट्राग्रस्पृष्टा सा सर्पविषं हन्ति तथा प्रतिपादकत्वाविशेषेऽपि ईश्वरसंकेतिता एव शब्दाः धर्मोपयोगिनः। स्वभावात् तद्विषया एव साधुभिर्भाषितव्यम् इत्यादिविधयः। तथा च पङ्कजपदस्य पद्मे साधुत्वम् सङ्केतितत्वमेव। सैव रूढिरिति सिद्धम् नः समीहितम्। व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं साधुत्वमिति चिन्तामणिकृतः। तच्च पङ्कजपदे यथा पद्मम् प्रति तथा कुमुदमपि प्रति कुमुदबोधबाधार्थमवश्यं रूढिकल्पनम्।

अपभ्रंशानां न योगो न वा रूढिः; किन्तु साधुशब्दस्मारकतया ततोऽन्वयबोधः। यद्वा गामानयेति प्रयोक्तव्ये गावीमानयेति प्रयोजकवृद्धेन करणापाटवात् प्रयुक्तम् प्रयोज्यवृद्धस्य च प्रकरणादिवशात् तत एवार्थप्रतीतिः। प्रवृत्तिश्चातः। तथापि तटस्थस्य बालस्य व्युत्पत्तिः। ततः शक्त्यारोपादपभ्रंशानां बोधकत्वम्।

ननु लाक्षणिकपदादपि शक्त्यारोपादेवार्थोपस्थितेः किं लक्षणया—इति चेत्, न, गङ्गापदं न तीरे शक्तमिति जानतामपि तत्तस्तीरोपस्थितिदर्शनात्। लक्षणा चाशक्यस्यासहशक्यान्वयपरोपस्थितिः। यद्वा शक्यसम्बन्धादशक्यस्यान्वयपरोपस्थितिः। यद्वा शक्यसम्बन्ध एव लक्षणा, स सम्बन्धोऽविनाभावरूपः। 'यष्टीः प्रवेशय,' 'मञ्चाः क्रोशन्ति,' 'छत्रिणो यान्ति' इत्यादावपि यष्टिधर-मञ्चस्थपुरुषच्छत्रिणाम् गुणविशेषविशिष्टानामविनाभूतत्वात्। शक्यसम्बन्ध पर्यायविशिष्टाविनाभावरूपो लक्षणा इत्येके। शक्यसम्बन्धिनि तात्पर्यम् लक्षणेत्यन्ये। तात्पर्यं च तत्प्रतीतिमुद्दिश्योच्चरितत्वम्। अशक्ये तात्पर्यं लक्षणेत्यपरे। स्वार्थसंवादेन परमर्थं बोधयिष्यतीति वक्तुरभिप्रायो लक्षणेत्याहुः। यथा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे। तदुच्यते—

१ 'ततोऽर्थबोधः'। २ 'यष्टिध' 'यष्ट'।

"वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थसम्बन्धानुपपत्तितः
तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयो लक्षणोच्यते" ।

सा च द्विविधा—जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च । आद्या 'यष्टीः प्रवेशय' 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादौ, अपरा च 'छत्रिणो यान्ति' 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादौ । साऽपि प्रत्येकं द्विरूपा, लौकिकी अलौकिकी च । तत्र लौकिकी लोकपरम्परागता निरूढलक्षणेत्याचक्षते । अलौकिकी चाधुनिकप्रयुक्ता, सा च प्रयोजनमपेक्षते । तदुच्यते—

"अस्मदायत्ते हि शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकम् प्रयोक्ष्यामहे" इति ।

लक्षणाबीजं तात्पर्यानुपपत्तिः, पदस्य वृत्तिं विना लक्ष्ये तात्पर्यनिर्वाहात्, न त्वन्वयानुपपत्तिः, 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यादौ अजहत्स्वार्थलक्षणायां च पदशक्यस्यान्वययोग्यत्वेऽपि लक्षणासत्त्वात् । तात्पर्यानुपपत्तिस्तत्रापि । लक्ष्येऽपि तात्पर्यम् विना लक्षणानुदयात्—इति सम्प्रदायः । अन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजम्, यष्टीः प्रवेशय, छत्रिणो यान्तीत्यादिजहदजहत्स्वार्थयोः प्रवेशनविशेषगमनायोग्यत्वमेव यष्टिच्छत्रिणोः—इति चिन्तामणिकृतः ।

गोपदादेः स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः, स्वार्थसम्बन्धेनैव स्वार्थोपस्थितिसम्भवात् । अन्ये तु 'पदानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वम्, तथा गामुच्चारयतीत्यादौ तु वाच्याविवक्षायां पदेन शक्त्यैव स्वार्थाभिधानम्' इत्याहुः । जबगडदशमाहेत्यादिनिरर्थकस्थले शक्यसम्बन्धाभावान्न लक्षणा, न वा वृत्तिं विना स्वोपस्थापकत्वमिति स्वस्मिन् शक्तिरेवेत्याहुः । वस्तुतस्तु जबगडदशमाहेत्यत्र समुदाये क्रियान्वयो न सम्भवति, अतः प्रत्येकवर्णमात्रे प्रत्येकवर्णस्य च शक्तत्वेन स्वार्थसम्बन्धादेव स्वस्मिन् लक्षणा, स्थितेऽपि स्वार्थसम्बन्धाग्रहे स्वरूपोपस्थितिः शक्तिग्रहात् पदस्य स्वबोधकत्वम् वृत्तिं विनैव स्वभावात् । अन्येन ह्यन्यबोधनेऽतिप्रसङ्गवारणाय वृत्तिकल्पनम्, स्वस्य स्वबोधकत्वे त्वतिप्रसङ्गो नास्तीति न वृत्तिकल्पनमित्यपरे । लक्षणास्थले प्रथमं शक्यस्मरणम्, ततोऽन्वयानुपपत्तिज्ञानम्, ततः पुनः शक्यस्मरणम्, ततः स्मृतशक्याच्च तत्सम्बन्धितीरादेरन्वयबोधः । शक्तेः शक्यस्मृतौ सामर्थ्यावधारणात् । अत एव लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् साक्षादन्वयप्रतियोग्यनुपस्थापकत्वात् । न तु लाक्षणिकपदात् स्वशक्यसम्बन्धेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरेव, अन्यत्र पदानां परम्परार्थस्मारकत्वा[1]कल्पनादिति प्राञ्चः ॥ गङ्गादिपदादाहत्य तीराद्यनुपस्थितौ वि[2]भक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः प्रकृत्युपनीतस्वार्थबोधकव्युत्पत्तेश्च विभक्तीनां नोपक्रमः । न च गङ्गापदात् साक्षात्तीरोपस्थितौ शक्तिस्वीकारापत्तिः, तां विनाऽपि परम्परासम्बन्धेन तदुपस्थितिसम्भवात् । न चान्वयप्रतियोग्युपस्थापकतया लाक्षणिकपद-

---

१ 'परम्परासम्बन्धे स्मारक' । २ 'चैवं' ।

स्यानुभावकतापत्तिः । इतरपदार्थैः सह स्वशक्याऽन्वयानुभावकत्वेन लक्षणादितरपदादेव तीरत्वानुभवसम्भवे लाक्षणिकस्यानुभावकत्वात्—इति चिन्तामणिकृतः । मण्डपं भोजयेदित्यादावपि रूढिपूर्विका लक्षणा, रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वात्, मण्डपानकर्तृत्वरूपयोगार्थस्य प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थपर्यालोचनसापेक्षप्रतिपत्तिकत्वात् । यत्र योगार्थ एव सम्भूतसामग्रीकत्वात् शीघ्रोपस्थितिकस्तत्र रूढिबाधोऽपि क्वचित् । यथा 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्यादौ' । अत्र हि वाजिशब्देन योगाद्विश्वेदेवा अभिधीयन्ते । अस्ति हि तेषामामिक्षारूपवाजिसम्बन्धः, सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवतीति प्रतीकेन बोधितश्च । अतो योगाद्रूढेरपहारात् वाजिनामश्वानामिहान्वयः । किञ्च अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यत्र विश्वे प्रकृते उद्दिष्टा ये देवाः इति योगबलाद्वसुरुद्रमरुद्वरुणरूपसकलदेवानामुपस्थितिः, न तु पुरूरवोमाद्रवप्रभृतीनां, रूढिबलात् प्रकरणात् रूढ्यपेक्षया योगस्य बलवत्त्वात् । अन्यत्र तु सर्वत्र रूढिरेव योगापेक्षया बलवती । यथा 'वर्षासु रथकार आदधीत' इत्यत्र रथकारशब्दात् तक्षजातिविशेषविशिष्टः प्रतीयते । तस्याधानानुकूला विद्याप्राप्तिरपि कल्प्यते । न तु रथं करोतीति रथकारो ब्राह्मणादिरेव लब्धविद्यो योगबलात्, योगापेक्षया रूढेर्बलवत्त्वात् । एवं क्रतुविशेषे हिरण्मयी प्राकाशावध्वर्यवे दक्षिणां ददातीत्यत्रापि अध्वर्युपदात् रूढ्या ऋत्विग्विशेषस्य शीघ्रमुपस्थितत्वादेव हिरण्मयप्राकाशस्वत्वलक्षणः सम्बन्धो विधीयते, न तु अध्वरं युनक्तीति योगबलात् सर्वेषामेव ऋत्विजाम् । गम्भीरायां नद्यां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गम्भीरनद्योरन्वयबोधानन्तरं वाक्येनैव स्वशाक्यं गम्भीरनदीतीरं लक्ष्यते, वाक्यार्थगम्भीरनदीसम्बन्धिनस्तीरस्य तीरत्वेन प्रतीतेः । न च वाक्ये शक्त्यभावात् सम्बन्धं विनाऽपि न लक्षणा इति वाच्यम् । स्वशाक्यसम्बन्ध एव हि लक्षणाभ्युपगम्यम्, न तु सम्बन्धविशेषः शक्तिः गौरवात् शाक्यः वाक्यसम्बन्धात् वाक्यार्थोऽपि इति वाक्येऽपि लक्षणेति सोऽन्वदीपाध्यायाः [?] । वाक्यस्य शाक्यमेव नास्ति शाक्यस्यापि तदप्राप्यत्वात् । पदं हि स्वार्थान्वयम् बोधयति न तु समुदायम्, समुदाये सम्बन्धाभावात् । गम्भीरपदे नदीपदे वा द्वयोरपि वा पदयोर्लक्षणा, न तु वाक्ये इति अर्थाः । नदीपदात् स्वार्थसाक्षात्सम्बन्धेन शीघ्रतरोपस्थितिसम्भवात् नदीपद एव लक्षणेति चिन्तामणिकृतः । एवमरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्यनेन एकहायनीत्वारुणत्वपिङ्गाक्षत्वविशिष्टस्य सोमक्रयार्थमानीयमानायाः गव्याः पदपांसुना यूपमनक्ति सप्तमपदं गृहीत्वानेन यूपाञ्जनार्थं सप्तमपदमनुमतम्, यूपाञ्जनस्य सप्तमपदपांसुकरणकत्वबोधनात् सप्तमपदमिति पदद्वयात्मकवाक्ये एव सप्तमपदपांसुलक्षणेति प्राभाः । एव-

यस्य तुषप्रस्फोटनस्य पुरोडाशकपालकरणकत्वम् विधीयते। तच्च न सम्भवति, कपालस्य पुरोडाशश्रयणप्रयोजनावरुद्धतयोपस्थितत्वात् तुषोपवापम्प्रति निराकांक्षत्वात् पुरोडाशकपालेनेति वाक्येन स्वतन्त्रं कपालमात्रं लक्ष्यत इति प्राञ्चः। पुरोडाशपदे कपालपदे उभयत्र वा लक्षणेति नवीनाः। अत्र सर्वत्र प्राचामेव मतमुपपन्नम्, यत्रैवानुपपत्तिस्तत्रैव लक्षणाया न्याय्यत्वात्। तथा च यत्र वाक्यार्थोऽनुपपन्नस्तत्र वाक्य एव, पदार्थमात्रानुपपत्तौ च पद एव लक्षणा। न च लक्षणाया वृत्तित्वात् वृत्तेश्च पदधर्मत्वात् नैवम् इति वाच्यम्; पङ्कजादिपदे वाक्यरूपेऽपिशक्तिकल्पनात् समुदायशक्तेरेव तत्र रूढिपदार्थत्वात्, कार्याम्[1]भूवेत्यादौ वाक्ये शक्तिकल्पनाच्च।

बहुव्रीहौ च चित्रग्वादिपदेऽन्यपदार्थशक्तिरेव, "अनेकमन्यपदार्थे" इत्याद्यनुशासनस्य शक्तिग्राहकत्वात्। एवं भूवादयो धातवः, चैत्रादीन् भोजय, लम्बकर्णमानय—इत्यादितद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ विशेषणस्यापि कार्यान्वयात् भूधातौ चैत्रे लम्बकर्णे रूढिरिति, तत्र योग इति योगरूढिरिति प्राञ्चः। अतद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ चित्रगुमानयेत्यादौ भूवादयोधातव इत्यादौ च तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ लक्षणैव। तत्र प्रथमा जहत्स्वार्था, द्वितीया चा जहत्स्वार्था। द्वयमेव लक्षणावाक्य एवेति सम्प्रदायः। चित्रापदे गोपदे वा उभयत्र वा लक्षणा न तु वाक्य इति नवीनाः। गोपदमात्रे लक्षणा, अन्यपदार्थस्य साक्षात्सम्बन्धित्वात्, न तु चित्रापदे, व्यवहितार्थत्वादित्यतिनवीनाः। यत्रापि यजमानपञ्चमाः ऋत्विजः प्रचरन्ति, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति—इत्यादौ नान्यपदार्थतात्पर्यम् किन्तु यजमानलौहित्ययोरेव विशिष्टत्वेन प्राधान्यम्; तत्र योगरूढिरेवेति प्राञ्चः।

तत्पुरुषे राजपुरुषइत्यादौ षष्ठ्यर्थशक्तिरेवानुशासनबलात् इत्येके। राजपदस्य षष्ठ्यर्थसम्बन्धत्वेन निरूढलक्षणयैव राजसम्बन्धिपुरुषबुद्ध्युपपत्तेर्न समासे शक्तिरित्येके। राजपुरुषादावन्वयप्रकारतया षष्ठ्यर्थसम्बन्ध बुद्धिः, अतो न पूर्वपदे लक्षणा, न वा समासे शक्तिरित्यन्ये। राज्ञःपुरुष इति विग्रहे समासाभिधाने लुप्ता षष्ठ्येव सम्बन्धस्मारिका, नातो लक्षणा न वा शक्तिरित्यप्याहुः॥

कर्मधारये शक्तिर्न वा लक्षणा, तेन विना विवक्षितार्थान्वययोधोपपत्तेः। प्रतीयतेहि नीलोत्पलमित्यादौ समस्यमानपदार्थातिरिक्तोऽर्थः, सामानाधिकरण्यम् वा, नीलोत्पलपदार्थयोरभेदो वा, नीलगुणोत्पलयोः समवायो वा। स चान्वय एव, तत्त्वन्वयप्रतियोगीति समस्यमानपदमहिम्ना वाक्यार्थभानान्न शक्तिलक्षणे। राजपुरुष इत्यत्र राजसम्बन्धी पुरुषः इति प्रतीतिः। तत्र सम्बन्धस्यान्वयप्रतियोगित्वम्, नान्वयत्वम्। अतस्तदुपस्थितये शक्तिलक्षणयोरन्यतरकल्पनमावश्यकम्। एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वत्रा-

[1] 'कार्य'।

न्यपदानां षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदस्य लाक्षणिकतया ताभ्यां कर्मधारयो बलवान् । अत्र सर्वेषाम् पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात् । अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारय एव, मुख्यार्थे शब्दस्वरसात् । तेन निषादश्चासौ स्थपतिर्मान्यश्चेति मान्य-निषादो लभ्यते । तस्य यागानुकूलविद्याप्रयुक्तिरपि कल्प्यते । न च निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषेण निषादेश्वरस्य त्रैवर्णिकस्य कस्यचिल्लब्धविद्यस्य लाभोऽस्तु, किं विद्याप्रयुक्तिकल्पनया—इति वाच्यम्; मुख्यार्थान्वयानुरोधेन प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वात्, निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषेणापि निषाद एव स्थपतिर्लभ्यते, स्थपतेः सप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगिधर्माक्रान्त एव समासस्वरसात् । यथा नरपतिपदाम-रपतेर्नरस्यैव लाभः । षष्ठीतत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयस्य बलवत्त्वाभिधानम् नीलोत्पलादावेव प्रयोजकम्, उत्पलस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् । तथा चोभयत्रापि समासे शक्तिः, कर्मधारये सामानाधिकरण्यम्, षष्ठीतत्पुरुषे तु सम्बन्ध इति सारम् ।

उपकुम्भमित्यव्ययीभावे अर्धपिप्पलीत्यादौ तत्पुरुषे च उत्तरपदे षष्ठ्यर्थलक्षणेत्येके । अत्रापि समासे शक्तिरेवेति प्राञ्चः ।

नञ्समासे'अब्राह्मणमानय' इत्यत्र-पर्युदासे नञ्पूर्वपद उत्तरपदार्थसदृशि क्षत्रिये लक्षणा । 'अघटः पटः' इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्सामानाधिकरण्यादभाववति लक्षणा । असमासेऽपि 'न घटः पटः' इत्यादौ पुनरभाववल्लक्षणा । न च पचतीत्यादावपि क्रियासंबन्धे लक्षणैव, क्रियाभाववति प्रसज्यप्रतिषेधे च भूतले न घट इत्यादौ नञो मुख्यार्थता । 'यजतिषु ये यजामहङ्करोति नानुयाजे' ष्वित्यत्रासमस्तनञोऽपि पर्युदासलक्षणैव । तेनानुयाजव्यतिरिक्तासु यजतिषु ये यजामहङ्करोतीति वाक्यार्थः । अन्यथा यज-तिषु येयजामहङ्करोतीत्यनुयाजेषु न करोतीति प्रसज्यप्रतिषेधे नञा[1] वाक्यभेदः स्यात् । नशब्दस्य निषेधवाची नास्त्येव ।

धवखदिरौ छिन्धीति इतरेतरयोगद्वन्द्वे युगपत्स्मृत्यारूढाभ्यां धवखदिराभ्यां द्वित्वान्वयान्वयानुपपत्त्या न साहित्ये लक्षणा, अनुपपत्त्यभावात्, धवखदिरपदाभ्याम् प्रत्येकंस्वस्वस्मृतेः[2] समूहालम्बनस्मृतिः, ततो द्वित्वान्वयः, ततः छिन्धीति क्रियान्वयः । अत एव यथापि न साहित्यबोधकः समासस्तत्रापि—

'चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
सुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशो विधातुः कथयन्तिखण्डितम् ।'—

इत्यादावेकस्मृतिसमारूढनानापदजनितैकस्मृतिविषयेषु कलङ्कादिषु बहुत्वान्वय-बोधः । समाहारद्वन्द्वेषु—पाणिपादमित्यादौ—साहित्यलक्षणा । अतएव धर्मे धर्मिणि च तात्पर्यभेदात् द्वन्द्वयोर्भेदः । घटौ घटा इत्यादौ स्वरूपैकदेशे द्वित्वबहुत्वान्वय

[1] Not in B. [2] 'समग्रिस्मृतेः' ।

न्त्यपदानां षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदस्य लाक्षणिकतया ताभ्यां कर्मधारयो बलवान्, अत्र सर्वेषाम् पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात् । अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारय एव, मुख्यार्थे शब्दस्वरसात् । तेन निषादश्चासौ स्थपतिर्मान्यश्चेति मान्य-निषादो लभ्यते । तस्य यागानुकूलविद्याप्रयुक्तिरपि कल्प्यते । न च निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषेण निषादेश्वरस्य त्रैवर्णिकस्य कस्यचिल्लब्धविद्यस्य लाभोऽस्तु, किं विद्याप्रयुक्तिकल्पनया—इति वाच्यम्; मुख्यार्थान्वयानुरोधेन प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वात्, निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषेणापि निषाद एव स्थपतिर्लभ्यते, स्थपतेः सप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगिधर्माक्रान्त एव समासस्वरसात् । यथा नरपतिपदान्नरपतेर्नरस्यैव लाभः । षष्ठीतत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयस्य बलवत्त्वाभिधानम् नीलोत्पलादावेव प्रयोजकम्, उत्पलस्य निष्प्रतियोगिकत्वात । तथा चोभयत्रापि समासे शक्तिः, कर्मधारये सामानाधिकरण्यम्, षष्ठीतत्पुरुषे तु सम्बन्ध इति सारम् ।

उपकुम्भमित्यव्ययीभावे अर्धपिप्पलीत्यादौ तत्पुरुषे च उत्तरपदे षष्ठ्यर्थलक्षणेत्येके । अत्रापि समासे शक्तिरेवेति प्राञ्चः ।

नञ्समासे'अब्राह्मणमानय' इत्यत्र–पर्युदासे नञ्पूर्वपद उत्तरपदार्थसदृशि क्षत्रिये लक्षणा । 'अघटः पट' इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्सामानाधिकरण्यादभाववति लक्षणा । असमासेऽपि 'न घटः पट' इत्यादौ पुनरभाववल्लक्षणा । न च पचतीत्यादावपि क्रियासंबन्धे लक्षणैव, क्रियाभाववति प्रसज्यप्रतिषेधे च भूतले न घट इत्यादौ नञो मुख्यार्थता । 'यजतिषु ये यजामहङ्करोति नानुयाजे' ष्वित्यत्रासमस्तनञोऽपि पर्युदासलक्षणैव । तेनानुयाजव्यतिरिक्तासु यजतिषु ये यजामहङ्करोतीति वाक्यार्थः । अन्यथा यज-तिषु येयजामहङ्करोतीत्यनुयाजेषु न करोतीति प्रसज्यप्रतिषेधे नञा वाक्यभेदः स्यात् । नशब्दस्य निषेधवाची नास्त्येव ।

धवखदिरौ छिन्धीति इतरेतरयोगद्वन्द्वे युगपत्स्मृत्यारूढाभ्यां धवखदिराभ्यां द्वित्वान्यथान्वयानुपपत्त्या न साहित्ये लक्षणा, अनुपपत्त्यभावात्, धवखदिरपदाभ्याम् प्रत्येकस्वस्वस्मृतेः समूहालम्बनस्मृतिः, ततो द्वित्वान्वयः, ततः छिन्धीति क्रियान्वयः । अत एव यत्रापि न साहित्यबोधकः समासस्तत्रापि—

'चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीःकमलेषु चञ्चला ।
गुणप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशो विधातुः कथयन्तिपण्डितम्'—

इत्यादावेकस्मृतिसमारूढनानापदजनितैकस्मृतिविषयेषु कलङ्कादिषु बहुत्वान्वय-बोधः । समाहारद्वन्द्वेषु—पाणिपादमित्यादौ—साहित्यलक्षणा । अतएव धर्मे धर्मिणि च तात्पर्यभेदात् द्वन्द्वयोर्भेदः । घटौ घटा इत्यादौ स्वरूपैकशेषे द्वित्वबहुत्वान्वय

¹ Not in B. ² 'सम्बन्धिस्मृतेः' ।

यस्य तुषप्रस्फोटनस्य पुरोडाशकपालकरणकत्वम् विधीयते। तच्च न सम्भवति, कपालस्य पुरोडाशश्रयणप्रयोजनायछद्धतयोपस्थितत्वात् तुषोपवापप्रति निराकांक्षत्वात् पुरोडाशकपालेनेति वाक्येन स्वतन्त्रं कपालमात्रं लक्ष्यत इति प्राञ्चः। पुरोडाशपदे कपालपदे उभयत्र वा लक्षणेति नवीनाः। अत्र सर्वत्र प्राचामेव मतमुपपन्नम्, यत्रैवानुपपत्तिस्तत्रैव लक्षणाया न्याय्यत्वात्। तथा च यत्र वाक्यार्थोऽनुपपन्नस्तत्र वाक्य एव, पदार्थमात्रानुपपत्तौ च पद एव लक्षणा। न च लक्षणाया वृत्तित्वात् वृत्तेश्च पदधर्मत्वात् नैवम् इति वाच्यम्; पङ्कजादिपदे वाक्यरूपेऽपिशक्तिकल्पनात् समुदायशक्तेरेव तत्र रूढिपदार्थत्वात्, कार्याम्यभूवेत्यादौ[1] वाक्ये शक्तिकल्पनाच्च।

बहुव्रीहौ च चित्रग्वादिपदेऽन्यपदार्थशक्तिरेव, "अनेकमन्यपदार्थे" इत्याद्यनुशासनस्य शक्तिग्राहकत्वात्। एवं भूवादयो धातवः, चैत्रादीन् भोजय, लम्बकर्णमानय—इत्यादितद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ विशेषणस्यापि कार्यान्वयात् भूधातौ चैत्रे लम्बकर्णे रूढिरिति, नत्र योग इति योगरूढिरिति प्राञ्चः। अतद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ चित्रगुमानयेत्यादौ भूवादयोधातव इत्यादौ च तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ लक्षणैव। तत्र प्रथमा जहत्स्वार्था, द्वितीया चा अजहत्स्वार्था। द्वयमेव लक्षणावाक्य एवेति सम्प्रदायः। चित्रापदे गोपदे वा उभयत्र वा लक्षणा न तु वाक्य इति नवीनाः। गोपदमात्रे लक्षणा, अन्यपदार्थस्य साक्षात्सम्बन्धित्वात्, न तु चित्रापदे, व्यवहितार्थत्वादित्यतिनवीनाः। यत्रापि यजमानपञ्चमाः ऋत्विजः प्रचरन्ति, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति—इत्यादौ नान्यपदार्थतात्पर्यम् किन्तु यजमानलौहित्ययोरेव विधित्वेन प्राधान्यम्; तत्र योगरूढिरेवेति प्राञ्चः।

तत्पुरुषे राजपुरुषइत्यादौ षष्ठ्यर्थशक्तिरेवानुशासनबलात् इत्येके। राजपदस्य षष्ठ्यर्थसम्बन्धत्वेन निरूढलक्षणयैव राजसम्बन्धिपुरुषबुद्ध्युपपत्तेर्न समासे शक्तिरित्येके। राजपुरुषादावन्वयप्रकारतया षष्ठ्यर्थसम्बन्ध बुद्धिः, अतो न पूर्वपदे लक्षणा, न वा समासे शक्तिरित्यन्ये। राज्ञःपुरुष इति विग्रहे समासाभिधाने लुप्ता षष्ठ्येव सम्बन्धस्मारिका, नातो लक्षणा न वा शक्तिरित्याहुः॥

कर्मधारये शक्तिर्न वा लक्षणा, तेन विना विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः। प्रतीयतेहि नीलोत्पलमित्यादौ समस्यमानपदार्थातिरिक्तोऽर्थः, सामानाधिकरण्यम् वा, नीलोत्पलपदार्थयोरभेदो वा, नीलगुणोत्पलयोः समवायो वा। स चान्वय एव, नत्वन्वयप्रतियोगीति समस्यमानपदमहिम्ना वाक्यार्थभानान्न शक्तिलक्षणे। राजपुरुष इत्यत्र राजसम्बन्धी पुरुषः इति प्रतीतिः। तत्र सम्बन्धस्यान्वयप्रतियोगित्वम्, नान्वयत्वम्। अतस्तदुपस्थितये शक्तिलक्षणयोरन्यतरकल्पनमावश्यकम्। एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वत्रा-

[1] 'कार्य्य'।

न्यपदानां षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदस्य लाक्षणिकतया ताभ्यां कर्मधारयो बलवान्, एवं सर्वेषाम् पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात्। अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारय एव, मुख्यार्थे शब्दस्वरसात्। तेन निषादश्चासौ स्थपतिर्मान्यश्चेति मान्य-निषादो लभ्यते। तस्य यागानुकूलविद्याप्रयुक्तिरपि कल्प्यते। न च निषादानां-स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषेण निषादेश्वरस्य त्रैवर्णिकस्य कस्यचिल्लब्धविद्यस्य लाभोऽस्तु, किं विद्याप्रयुक्तिकल्पनया—इति वाच्यम्; मुख्यार्थान्वयानुरोधेन प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वात्, निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषेणापि निषाद एव स्थपतिर्लभ्यते, स्थपतेः सप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगिधर्माक्रान्त एव समासस्वरसात्। यथा नरपतिपदोच्चा-रणेन नरस्यैव लाभः। षष्ठीतत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयस्य बलवत्त्वाभिधानम् नीलोत्पलादावेव प्रयोजकम्, उत्पलस्य निष्प्रतियोगिकत्वात्। तथा चोभयत्रापि समासे शक्तिः, कर्मधारये सामानाधिकरण्यम्, षष्ठीतत्पुरुषे तु सम्बन्ध इति सारम्।

उपकुम्भमित्यव्ययीभावे अर्धपिप्पलीत्यादौ तत्पुरुषे च उत्तरपदे षष्ठ्यर्थलक्षणेत्येके। तत्रापि समासे शक्तिरेवेति प्राञ्चः।

नञ्समासे 'अब्राह्मणमानय' इत्यत्र—पर्युदासे नञ्पूर्वपद उत्तरपदार्थसदृशि क्षत्रिये लक्षणा। 'अघटः पटः' इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्सामानाधिकरण्यादभाववति लक्षणा। असमासेऽपि 'न घटः पटः' इत्यादौ पुनरभाववल्लक्षणा। न च पचतीत्यादावपि क्रियासंबन्धे लक्षणैव, क्रियाभाववति प्रसज्यप्रतिषेधे च भूतले न घट इत्यादौ नञो मुख्यार्थता। 'यजतिषु ये यजामहङ्करोति नानुयाजे' ष्वित्यत्रासमस्तनञोऽपि पर्युदासलक्षणैव। तेनानुयाजव्यतिरिक्तासु यजतिषु ये यजामहङ्करोतीति वाक्यार्थः। अन्यथा यज-तिषु येयजामहङ्करोतीत्यनुयाजेषु न करोतीति प्रसज्यप्रतिषेधे नञो वाक्यभेदः स्यात्। नञ्शब्दस्य निषेधवाची नास्त्येव।

धवखदिरौ छिन्धीति इतरेतरयोगद्वन्द्वे युगपत्स्मृत्यारूढाभ्यां धवखदिराभ्यां द्वित्वाद्यन्वयानुपपत्त्या न साहित्ये लक्षणा, अनुपपत्त्यभावात्, धवखदिरपदाभ्याम् प्रत्येकस्यस्मृतेः समूहालम्बनस्मृतिः, ततो द्वित्वान्वयः, ततः छिन्धीति क्रियान्वयः। अत एव यत्रापि न साहित्यबोधकः समासस्तत्रापि—

'चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
सुखप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशो विधातुः कथयन्ति पण्डितम्'—

इत्यादावेकस्मृतिसमारूढनानापदजनितैकस्मृतिविषयेषु कलङ्कादिषु बहुत्वान्वय-बोधः। समाहारद्वन्द्वेषु—पाणिपादमित्यादौ—साहित्यलक्षणा। अतएव धर्मे धर्मिणि च नान्यभेदात् द्वन्द्वयोर्भेदः। घटौ घटा इत्यादौ स्वरूपैकशेषे द्वित्वबहुत्वान्वय

1 Not in B. 2 'सम्बन्धिस्मृतेः'।

यगेग्यानेकोपस्थितिः शक्तित एव तन्त्रवृत्त्या घटपदात् सम्भवतीति न तदर्थं ले[1]। ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र ग्रहपदात् तन्त्रवृत्त्या उपस्थितानेकग्रहसम्मार्गान्वयवत्। विरूपैकशेषे पितरावित्यत्र एकस्य पितृद्वयाभावादगत्या पितृपदे जनकदाम्पत्यलक्षणा। श्वशुरावित्यत्रापि पत्नीजनकदाम्पत्यलक्षणा। ब्राह्मणावानयेत्यत्र स्त्रीपरत्वज्ञाने ब्राह्मणपदे स्त्रीपुंसलक्षणा, पुल्लिङ्गत्वन्तु पदार्थैकदेशगतमनूद्यते। शिवौ प्रणमेदित्यत्र स्त्रीनमस्यशिवान्तराभावात् विरूपैकशेषेऽगत्या शिवपदेन शिवश्च शिवा च लक्षणयोच्यते। भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि मानान्तरात् स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषात् भ्रातृपदेन भ्रातास्वसारौ पुत्रपदेन पुत्रदुहितरौ लक्ष्येते, स्त्रीत्वाज्ञाने तन्त्रवृत्त्या भ्रातृद्वयं पुत्रद्वयञ्चोच्यते। क्षौमे वसानावग्नी आदधीयातामित्यत्र 'यत् कर्तव्यम् तदनया सह' इति विधिना अग्न्याधाने सहत्वेन प्राप्तया पत्न्यैव पुंसो द्वितीयता न तु पुरुषान्तरेण, वाक्यभेदापत्तेः।

प्रादीनामुपसर्गाणां द्योतकत्वेन वाचकत्वम, द्योतकत्वञ्च धातोरेवार्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वम् , धातूनामनेकार्थत्वात् । उपसर्गासन्दानेन शक्तिर्वा द्योतकत्वम्,... रञ्जिने प्रकृष्टजपे शक्तः; इयमेवोपसन्दानिकी शक्तिरित्युच्यते । प्रतिष्ठत इत्यत्र स्थाधातोर्गमनमेवार्थः, प्रशब्दस्य गमनाद्यर्थत्वे आख्यातार्थभावनान्वयानुपपत्तिः। एवमभ्यागच्छतीत्यत्राभिमुख्यसामीप्ययोर्धात्वर्थतैव। यद्वा प्रतिष्ठत इत्यत्र धातौ विरोधिलक्षणा, तत्तात्पर्यग्राहकः प्रशब्दः, अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् । अभ्यागच्छति प्रजयतीत्यादावपि विशेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टेऽर्थे लक्षणा।

भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वार्थः पूर्वकालत्वम् समानकर्तृकत्वञ्च द्वयमपीति प्राञ्चः पूर्वकालत्वमात्रं क्त्वार्थः, समानकर्तृकत्वमाक्षेपवललभ्यम् इति सम्प्रदायः। समानकर्तृकत्वमेव क्त्वार्थः पूर्वकालत्वमाक्षेपवललभ्यमिति मीमांसकाः । आनन्तर्यम् क्त्वार्थस्तेन भोजनानन्तरं गमनमिति प्रतीतिरिति चिन्तामणिकृतः।

आख्यातार्थस्तु यत्नः। यत्न एव पूर्वापरीभूतो भावना इत्युच्यते। तदुक्तम्—
'कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना' इति।

न कर्तृकर्मणा, तयोराक्षेपलभ्यत्वात्, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । देवदत्तः पचतीति पाकानुकूलयत्नवान् देवदत्त इति प्रतीयते। यत्नवत्त्वमेव देवदत्तस्य कर्तृत्वम्। एवं देवदत्तेन तण्डुलाः पच्यन्ते इत्यत्र पाकानुकूलदेवदत्तयत्नविषयास्तण्डुला इत्यन्वयबोधः। भावनायाः भाव्यभावकान्यतराकांक्षायां तृतीयया भावकस्य भावनायत्नतयैवोपस्थित्या निराकांक्षत्वेन शुद्धप्रातिपदिकार्थतण्डुलैरेव भावनान्वयात् । भावनानुगामिनी संख्याऽपि

---

१ अत्रोभयत्रापि कानिचिदक्षराणिअस्पष्टानीवभान्ति । २ 'रञ्जिनेन' ३'लिङः' । ४ भावनाश्रयत्व।

सम्भवति। जिज्ञासाविष्करणम् प्रश्नः। जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा। सा च न ज्ञाते सम्भवति, इच्छाया असिद्धगोचरत्वनियमात्। नाप्यज्ञाते प्रश्नः, व्याघातादेव। न ह्यज्ञाते स गौरः कृष्णो वेति प्रश्न उपपद्यते। ईश्वरं तद्विषयञ्च प्रमाणं जानत एव मम त्वदुपन्याससामर्थ्यजिज्ञासया प्रश्न इति चेन्न। तथापि पूर्ववद्व्याघातात्। उपन्याससामर्थ्यज्ञानाज्ञानयोर्व्याघातापत्तेः। न च तत्र प्रश्नस्यायमाकारः। ननु जिज्ञासया न प्रश्नः। किन्तु विप्रतिपन्नस्य ममायं प्रश्नः। तथाचेश्वरे तत्प्रमाणे च विप्रतिपत्तिरिति प्रश्नानुगतिरिति चेत् मैवम्। विप्रतिपत्तिरिति हि विरुद्धाप्रतिपत्तिः। विरोधश्चेश्वरतदभावगोचरप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्वाच्यः। तथा च विरोधनिरूपकतयैव सिद्धे ईश्वरे विप्रतिपत्तिरफला। न हि विषयविरोधमन्तरेण प्रतिपत्तिविरोधमीक्षामहे। अथाभासप्रतिपन्नमीश्वरम् विरोधनिरूपकतया मन्यसे, तर्हि ईश्वरप्रतिपत्तेराभासत्वं व्यवस्थाप्य भवता कृतमिति न वयमाद्रियामहे। अथ तदाभासत्वप्रतिपादनार्थं एवायं प्रश्नः—यतस्त्वया यत् प्रमाणम् ईश्वरे वाच्यं तन्मया भासीकरणीयम् इति—तर्हि प्रतिपत्तिविरोधनिरूपके ईश्वरे यत्तव ज्ञानमस्ति तदाभासीकरणेनैव कृतार्थस्य भवतोऽनर्थक एव प्रश्नः। त्वदुपन्यस्यमानप्रमाणाभासीकरणादीश्वर एव बाधकयुक्तम्भवेदिति चेत्, ईश्वरे बाधाभिधानाभिसन्धेरीश्वरगोचरस्वकीयज्ञानबाधनादपि निर्वाहात् प्रश्नानर्थक्यतादवस्थ्यात्। सांप्रति तदाभासत्वं सिद्धमेव, त्वांप्रति साधयितुमयं प्रश्न इति चेत्, तर्हि मदुपन्यस्तप्रमाणाभिधानादपि नेश्वरे बाधो यावता प्रमाणान्तरस्य तस्य सम्भवात्। किं च मामाप्तमनाप्तं वा जानतस्ते प्रश्नः? यद्याद्यः, तदा ईश्वरे प्रमाणमित्युत्तरादेव निर्वृतः। मदाप्तत्वज्ञानञ्च ईश्वरगोचरयथार्थज्ञानवत्त्वज्ञानम्। तच्चेचचास्ति तद प्रश्नो व्याहतः। नहीश्वरगोचरयथार्थज्ञानवत्त्वज्ञानमीश्वरज्ञानमन्तरेण सम्भवति, ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वात्। अथ त्वामाप्तं जानत एवायंमम प्रश्नो यतः साधु त्वमीश्वरमुपदेक्ष्यसि इतिचेत्, न, जिज्ञासापक्षोक्तदोषप्रत्यापत्तेः। अथ त्वामनाप्तमेव जानतः प्रश्नोऽयमिति चेत्, न, तथाऽपि प्रश्नपराहतत्वात्। नहयं जानाति ज्ञात्वा पि वा न यथार्थमुपदिशतीति ज्ञात्वा प्रश्नः सम्भवति। ननु ईश्वरे किम्प्रमाणमिति न प्रश्नः, किन्तु ईश्वरे प्रमाणं नास्तीत्याक्षेपोऽयम्' इति चेत्, न, तथाऽपि व्याघातात्। ईश्वरे प्रमाणं नास्तीति वाक्यार्थमीश्वरं जानतोऽजानतो वाऽनुपपन्नमेव यतः। ननु ईश्वरं जानामि त्वया यथाऽङ्गीक्रियते तथा न जानामीति युक्त आक्षेपः इति चेत्, न; यथातथेति मदङ्गीकृतप्रकारनिर्देशान्न जानामीति व्याघातात्। अथ जानामि, न प्रमिणोमि इति चेत्, न; प्रमिणोमीति प्रमामात्रनिषेधादीश्वरगोचरप्रमा-

---

१ 'द्वोत्पादकत्व'। २ 'बाधामुक्तम्'। ३ 'मानादपि'। ४ 'नहयं यं धनं जानाति,' 'नहयं यंधनजानाति'।

निषेधस्य तत्प्रसिद्धिनान्तरीयकत्वात् । अपि च ईश्वरज्ञाने प्रमात्वमारोप्य तत्प्रमात्वनिषेध इति चेत्, तर्हि आरोपितप्रमाभावस्येश्वरज्ञानस्य निषेधेऽपि न तत्प्रमानिषेधः । तत्प्रमानिषधे वा नेश्वरसिद्धिः, तत्प्रमायास्तदन्यत्वात् । अथ यत्प्रमा नास्ति तदपि नास्ति शशविषाणवत् इति तत्प्रमानिषेधः तन्निषेधपर्यवसन्न इति चेत्, न, यत्प्रमा नास्ति तदपि नास्तीति व्याप्तेरेव दृष्टान्ताभावेनासिद्धे शशविषाणा-दीनामवस्तूनामदृष्टान्तत्वात्, दृष्टान्तत्वे वा हेतोरप्यवस्तुत्वाविरोधे सर्वविधिनिषेधानां सर्वप्रसक्तेः । प्रश्नखण्डनोक्तयुक्तयश्चात्र संवरणीयाः ॥

इति महामहोपाध्यायसन्मिश्रश्रीभवनाथात्मज—महामहोपाध्यायसन्मिश्रश्रीशङ्कर-कृतौ वादिविनोदे चतुर्थ उल्लासः ।

अथ पञ्चम उल्लासः

अथ मध्यस्थदुर्दुरूटवादिना झटिति दुःपरिकलनीयार्थगोचरप्रश्ने कृते गजनिमी-लिकया प्रश्नावधीरणे कृते सोत्प्रासाभिधाने प्रचुरहङ्कारखण्डनमेवान्यथा लब्धसम्भा-वनया सम्भावितगौरवं ददतोऽपकर्षः स्यात् । यथा—'त्वं गौरवपात्रमस्य विकलान्धा-न्सलक्ष्मीम् (१.) निर्भयो वादिपुंगवः सनतत्त्वाविरोधः शास्त्रासंगत्वम् पर्वतमानो न मादृशां हस्तसाध्योऽसि । यशःसुरभिस्त्वज्जननी यस्या भवानीदृक्तनयः । पुरुषपुङ्गव-प्रधानं पिता यस्य परमविद्वानेवंयशोभाजनम्पुत्रः । किमु परम्पराते विद्या । एवम् खलु भद्रः । किञ्च,

विवादप्रारम्भः कथयतितरां नाम भवति,
गुणानां गाम्भीर्ये भवति बत साक्षी कलकलः ।
पयःकुम्भःपूर्णो ध्वनति न तथा वातचलितो,
यथा रिक्तम्भाण्डम् ध्वनिमतिभृतम्मुञ्चति मुहुः ॥

सभापतिम्प्रति—

'सभास्ताराराकापतिधवलकीर्तेस्तव पुरः, कथंकारं सारं वचनमभिधातुं नु चतुराः ।
मदोद्रेकोद्दामद्विपदमनदक्षाः क्व हरयो नृणां व्याध्यः कार्यं लघुलगुडबध्यः शशशिशुः' ॥

इत्यादि सभानुरञ्जनमनुदृश्य वक्तव्यम् ॥ ॥ ॥

अकृत भवानीतनयो भवनाथसुतो भवार्चने व्ययः ।
एतं वादिविनोदं जगदुपकाराय परिकरः श्रीमान् ॥

इति महामहोपाध्याय-मैथिलसन्मिश्रश्रीभवनाथात्मज-महामहोपाध्यायसन्मिश्रश्री-शङ्करकृतौ वादिविनोदे पञ्चम उल्लासः ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

---

१ 'प्रभृति' । २ 'प्रवर्तमानो' ।